

KRZYSZTOFORY

Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa

35

Zeszyt z okazji 60-lecia istnienia muzeum w Starej Synagodze w Krakowie /
Volume issued on the occasion of the 60th anniversary of the museum
in the Old Synagogue in Kraków

Koncepcja merytoryczna zeszytu /
The concept behind the main theme of the volume:
Eugeniusz Duda

Muzeum Historyczne Miasta Krakowa

Kraków 2017

Miasto Żydowskie

The Jewish City

Krakowski Kazimierz w badaniach archeologicznych

Badania archeologiczne na terenie Kazimierza zostały podjęte dopiero w okresie międzywojennym. Zapoczątkowały je prace badawcze prowadzone w 1934 roku przez Marię Muszyńską-Krasnowolską przy zachodniej fasadzie kościoła św. Katarzyny¹. Obok licznych kościotrupów odsłonięto wówczas fundamenty zachodniej części nawy kościoła, której w XIV wieku nie dokończono, natomiast nieco później na części jej fundamentów zbudowano tzw. kaplicę węgierską. Niewielkie zainteresowanie archeologów obszarem Kazimierza mogło być związane z brakiem ciekawszych znalezisk archeologicznych, w tym zwłaszcza zabytków ruchomych powiązanych z okresami pradziejowymi lub ze starszymi fazami wczesnego średniowiecza. Nie wzbudziły większej ciekawości ani bliżej nieokreślone kulki szklane wykopane w 1858 roku „w znacznej głębi w ogrodzie klasztorным XX Augustianów”, ani zagadkowy posążek z brązu znaleziony w 1880 roku na głębokości 2 m w okolicy placu Bawół i zakupiony przez Włodzimierza Demetrykiewicza do zbiorów Muzeum Archeologicznego od Antoniego Konteckiego, ani nawet wczesnośredniowieczny topór żelazny odkryty w 1911 roku w namulach wiślanych na głębokości około 5 m przy trzecim filarze mostu Krakusa znajdującego się na przedłużeniu ulicy Starowiślniej².

Dopiero wyniki badań terenowych przeprowadzonych przez Marię Muszyńską-Krasnowolską spowodowały, że rejonem klasztorów Augustianów i Paulinów zainteresowali się archeolodzy działający w Krakowie pod koniec lat trzydziestych i w latach czterdziestych XX wieku. W ślad za tymi badaniami Rudolf Jamka w 1934 roku przepro-

wadził obserwację nawarstwień w wykopach budowlanych położonych w ogrodzie klasztorным Augustianów. Zarejestrował w nich warstwę próchnicy zalegającą na calcu pod nasypami zawierającymi kamienie i okruchy cegieł. Podobne nawarstwienia zadokumentowała także Maria Cabalska oraz Maria Muszyńska-Krasnowolska w kolejnych wykopach budowlanych wykonanych nieco później w ogrodach klasztornych, a także Rudolf Jamka w przekopie kanalizacyjnym znajdującym się przed posesją przy ulicy Skawińskiej 23³. Nowy impuls w budzeniu zainteresowania historią podkrakowskiego Kazimierza dały prace konserwatorskie i archeologiczne podjęte w 1946 roku przez Adolfa Szyszko-Bohusza oraz Gabriela Leńczyka na terenie Skalki. Ich celem było uporządkowanie wzgórze znajdującego się po południowej stronie klasztoru Paulinów oraz kościoła świętych Michała Archanioła i Stanisława Biskupa Męczennika, a także próba zlokalizowania romańskiej rotundy wzmiankowanej przez Jana Długosza⁴. Odkryte wówczas relikty różnoczasowych obiektów architektonicznych oraz pozyskane zabytki sprawiły, że w latach 1956–1957 prace te przerodziły się w systematyczne badania wykopaliskowe o charakterze interdyscyplinarnym. W zespole kierowanym przez Kazimierza Radwańskiego uczestniczyli archeolodzy (Marek Gedl i Teresa Lenkiewicz), historycy sztuki (Jerzy i Krystyna Gadomscy) oraz historyk numizmatyki (Stanisława Kubiak). Podczas tych prac odkryto ślady osadnictwa neolitycznego, a także zalegające na wtórnym złożu relikty osad prahistorycznych związanych z kulturą łużycką z wczesnego okresu żelaza

¹ Por. Muszyńska-Krasnowolska Maria: *Kościół św. Katarzyny w Krakowie w świetle nowych badań*. „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1936, t. 4, s. 171–192; Krasnowolska Maria: *Z dziejów budowy zespołu augustiańskiego*. „Rocznik Krakowski” 1976, t. 47, s. 23–44; Cabalska Maria: *Kościół św. Katarzyny na Kazimierzu w świetle badań archeologicznych*. W: Kuś Jan: *Z najnowszych badań nad dziejami Kościoła św. Katarzyny w Krakowie*. Kraków 1985, s. 7–17; Zaitz Emil: *Początki badań archeologicznych na terenie Krakowa*. „Materiały Archeologiczne” 2001, t. 32, s. 97. Wspomniane zabytki nie są dziś uchwytnie w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

² Zob. „Rocznik Cesarsko-Królewskiego Towarzystwa Naukowego Krakowskiego” 1858, t. 1, s. XXX; Jamka Rudolf: *Kraków w pradziejach*. Kraków 1963, s. 226–227; Zaitz Emil: *Początki badań...*, s. 93.

³ Por. Jamka Rudolf: *Kraków w pradziejach...*, s. 222–223.

⁴ Zob. Krasnowolski Bogusław: *Lokacje i rozwój Krakowa, Kazimierza i Okołu. Problematyka rozwiązań urbanistycznych*. W: *Kraków – nowe studia nad rozwojem miasta*. Red. Jerzy Wyrozumski. Kraków 2007, s. 384–385; Jamka Rudolf: *Kraków w pradziejach...*, s. 220–221; Krasnowolska Maria, Kmietowicz-Dra-thowa Irena: *Krakowska Skalka: topografia i zabudowa*. „Studia Claromontana” 1997, t. 17, s. 201–274.

oraz kulturą przeworską z okresu wpływów rzymskich⁵. Wbrew oczekiwaniom nie udało się jednak odkryć ani pozostałości domniemanej budowli romańskiej związanej ze śmiercią biskupa Stanisława ze Szczepanowa w 1079 roku, ani też zabytków powiązanych z budownictwem romańskim oraz obiektów powiązanych z osadnictwem wczesnośredniowiecznym. Na kulminacji skalistego wzgórza, a także na jego stokach i w ogrodach klasztornych natrafiono na mury powiązane z funkcjonowaniem gotyckiej świątyni oraz na relikty fortyfikacji obronnych Skałki i resztki miejskiego muru obronnego Kazimierza. Ustalono też, że Skałka wyniesiona była kilkanaście metrów ponad dno doliny Wisły, która otaczała wzgórze od strony północnej, zachodniej i południowej.

Ostatnie badania archeologiczne prowadzone w latach 2007 i 2008 pod kierunkiem Jacka Poleskiego (przy współudziale Dariusza Niemca, Ewy Kubicy-Kabacińskiej oraz Marcina Szmy i Mateusza Woźniaka) również nie doprowadziły do odkrycia relikwów architektury romańskiej czy też jakichkolwiek materiałów pochodzących z ich rozbiórki⁶. Przy zachodniej fasadzie kościoła rozpoznano serię nasypów niwelacyjnych zalegających na stropie namulów powodziowych. Powstały one dopiero po XV wieku, zaś w ich składzie stwierdzono ułamki naczyń glinianych z XI–XIII wieku, a także różnorodne materiały zabytkowe z późnego średniowiecza i z czasów nowożytnych. Dominowały wśród nich materiały ceramiczne (ułamki naczyń, kafle piecowe, dachówki) datowane na okres pomiędzy XVI a XX wiekiem. Ze wspomnianych nasypów nowożytnych zalegających po zachodniej stronie fasady kościoła pozyskano też unikatowy zbiór materiałów numizmatycznych, który liczył blisko 150 okazów pochodzących z okresu od XIV do XIX wieku. Wśród nich najliczniej pojawiły się monety reprezentujące najniższe nominały (!) związane z XVI i XVII wiekiem. Na szczególne wyróżnienie zasługiwały jednak pojedyncze denary srebrne Władysława Łokietka (1306/1320–

1333), Ludwika Węgierskiego (1370–1382) i Władysława Jagiełły (1386–1434), a także półgrosz Zygmunta Starego (1506–1548) oraz grosz koronny Zygmunta III Wazy (1587–1632). Dość liczne między nimi były średniowieczne monety węgierskie, śląskie, pomorskie i niemieckie oraz denary nowożytny Jana Kazimierza (tzw. boratynki).

W późniejszych latach, a więc zarówno w drugiej połowie XX stulecia, jak i na początku XXI wieku systematycznych badań wykopaliskowych nie prowadzono już ani na terenie Skałki, ani przy kościele i klasztorze Augustianów, natomiast archeologicznym nadzorem badawczym i pracami o charakterze ratowniczym obejmowano niemal wszystkie roboty ziemne i budowlane podejmowane w ich najbliższym otoczeniu oraz na ulicach Skałecznej, Augustiańskiej, Piekarskiej i Paulińskiej⁷. Nieco szerszy zakres miały prace przeprowadzone w latach 2000–2004 i 2007 przy północnym skrzydle klasztoru Paulinów, po południowej i wschodniej stronie kościoła klasztorowego oraz koło sadzawki św. Stanisława. Rozpoznano tu mury gotyckich zabudowań klasztoru i kościoła oraz elementy konstrukcyjne związane z budową sadzawki w drugiej połowie XVII stulecia. Jej mury zostały wówczas posadowione na wieńcu wykonanym z kilkunastu rzędów pionowo wbitych pali olszowych, ściętych w 1682 roku⁸. Prowadzone wówczas prace badawcze i roboty budowlane potwierdziły wcześniejsze sugestie, że w obrębie sadzawki znajduje się źródło wody solonośnych występujących w rejonie Wieliczki (badania prof. Macieja Pawlikowskiego z krakowskiej AGH)⁹. Wywierzyło to mogło być eksploatowane przez różne grupy ludności prahistorycznej, których ślady zarejestrowano podczas badań prowadzonych na Skałce w latach 1946–1957. Pozyskiwanie stąd soli mogą potwierdzać także niewielkie naczynia gliniane „na pustej nóżce” (tzw. pucharki), których fragmenty znaleziono w materiałach związanych z kulturą łużycką. Identyczne smukłe naczyniaka były w rejonie Wie-

⁵ Zob. Lenkiewicz Teresa, Radwański Kazimierz: *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych na Skałce w Krakowie w latach 1956/57*. „Biuletyn Krakowski” 1959, t. 1, s. 99; Jamka Rudolf: *Kraków w pradziejach...*, s. 220–221; Zin Wiktor, Grabski Władysław: *Skałka w świetle ostatnich badań archeologicznych*. „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych. Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie” 1967, t. 11, s. 846–848.

⁶ Poleski Jacek, Niemiec Dariusz, Woźniak Mateusz: *Badania archeologiczne na terenie klasztoru Paulinów na Skałce*. „Alma Mater” 2008, nr 109, s. 104–110; eidem: *Medieval church and monastery of the Pauline Fathers „Na Skałce” in Kraków – Kazimierz in the light of archeological investigations in 2007–2008*. „Recherches Archéologiques. Nouvelle Serie 2” 2010, pp. 291–318.

⁷ Por. m.in. Radwański Kazimierz: *Archeologiczne prace ratownicze prowadzone na terenie Krakowa w roku 1959*. „Biuletyn Krakowski” 1960, t. 2, s. 125–126; Reyniak Jacek: *Kraków – ul. Skałeczna 15 (ogród), Skałka, wykop IV*. „Informator Archeologiczny. Badania 1975” 1976, s. 287; idem: *Kraków – Kazimierz, ul. Skałeczna, wykop I (wzdłuż ulicy)*. „Informator Archeologiczny. Badania 1975” 1976, s. 185; Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz, ul. Piekarska 11*. „Informator Archeologiczny. Badania 1982” 1983,

s. 192–193; Zaitz Marta: *Kronika. Działalność Muzeum Archeologicznego w Krakowie w latach 1981–1985*. „Materiały Archeologiczne” 1990, t. 25, s. 236; Zaitz Emil: „Sprawozdanie z prac archeologicznych prowadzonych w roku 2000 w związku z osuszeniem murów południowej ściany kościoła i »Krypty Zasłużonych« na Skałce”. Kraków 2000, mps w archiwum Działu Krakowa Przedlokacyjnego Muzeum Archeologicznego w Krakowie (dalej cyt. DKP MAK); idem: „Badania archeologiczne na terenie klasztoru OO. Paulinów na Skałce w 2001 roku”. Kraków 2001, mps w archiwum DKP MAK; Bober Monika: *Architektura przedromańska i romańska w Krakowie. Badania i interpretacje*. Rzeszów 2008, s. 135–136.

⁸ Dokładną datę ścięcia olszy ustalili Marek Krapiec i Małgorzata Kłusek, zob. Krapiec Marek, Kłusek Małgorzata: „Wyniki analiz dendrochronologicznych prób drewna pochodzących z badań archeologicznych prowadzonych w 2003 roku przy klasztorze Paulinów na Skałce (Sadzawka św. Stanisława)”. Kraków 2003, mps w archiwum DKP MAK.

⁹ Zob. Zaitz Emil: „Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych w 2003 i 2004 roku przy przebudowie kanalizacji oraz w trakcie remontu sadzawki św. Stanisława na Skałce”. Kraków 2005, mps w archiwum DKP MAK.

liczki, Tyńca, Piekar i Sidziny wykorzystywane w procesie produkcyjnym soli (do odparowywania wody)¹⁰. W ostatnich latach na terenie klasztoru Paulinów badania prowadził wspomniany już zespół Instytutu Archeologii UJ pod kierunkiem Jacka Poleskiego. Prace koncentrowały się na zachodnim stoku i u podnóża skalistego wzgórza Skalki po zachodniej stronie kościoła (na wschodnim obrzeżu doliny Wisły), a także w otoczeniu dawnego stawu klasztorowego po północnej stronie sadzawki św. Stanisława¹¹.

Stałym nadzorem archeologicznym i konserwatorskim objęty był też rejon zabudowań związanych z kościołem św. Katarzyny i klasztorom Augustianów. W 1956 roku badania ratownicze prowadzono na terenie wirydarza klasztorowego, w 1959 roku na krążgankach i na dziedzińcu gospodarczym, natomiast w 1969 i 1970 roku w przekopach związanych z budową nowej kanalizacji opadowej na terenie ogrodów¹². Z kolei w latach 1973–1976 badania sondażowe przeprowadzono na obszarze zabudowań i ogrodów klasztorowych¹³. Były one powiązane bezpośrednio z planami rewaloryzacji kościoła i klasztoru. Odkryte wówczas nawarstwienia i obiekty wskazywały, że pradziejowe i wczesnośredniowieczne osady rozpoznane w rejonie Skalki kontynuowały się także w otoczeniu późniejszego zespołu klasztorowego Augustianów, zaś osada wczesnośredniowieczna funkcjonująca przed lokacją miasta przestała prawdopodobnie istnieć dopiero po przejściu tego terenu przez zakon. Wewnątrz zabudowań klasztorowych zarejestrowano relikty poziomów użytkowych o nieutwardzonej nawierzchni związanych z okresem poprzedzającym budowę klasztoru, a także resztki poziomów budowlanych oraz nawierzchni z ceramicznych i kamiennych płytek posadzkowych związanych z jego istnieniem¹⁴. Badania archeologiczne na terenie zespołu klasztorowego Augustianów podejmowano wielokrotnie także pod koniec XX i na początku XXI stulecia. Zazwyczaj były one powiązane z pracami remontowymi i budowlanymi wykonywanymi podczas rewaloryzacji świątyni pod wezwaniem św. Katarzyny oraz krążganków, kaplic i kolejnych zabudowań klasztorowych¹⁵. W 1983 roku objęły one teren wirydarza, w 1993 roku prowadzono je podczas

Ryc. 1. Rekonstrukcja sieci wodnej i osadniczej Krakowa oraz Kazimierza w XVI w.: a – rzeki, b – jeziora i stawy, c – zabudowania, d – młyny, e – drogi; oprac. Jacek Laberschek

odwadniania fundamentów świątyni, w latach 1996–1997 w związku z remontem kaplicy św. Tomasza, zaś w 1998 roku podczas izolacji fundamentów tzw. kaplicy węgierskiej. W 2007 i 2008 roku archeologicznymi pracami ratowniczymi oraz badaniami antropologicznymi i architektonicznymi objęto konserwację posadзки w kościele św. Katarzyny oraz izolację fundamentów świątyni i kaplicy św. Doroty i wschodniej ściany zabudowań klasztorowych¹⁶. Odkryto tu

¹⁰ Zob. Lenkiewicz Teresa, Radwański Kazimierz: *Wyniki badań...*, s. 126, ryc. 27, 28.

¹¹ Por. Poleski Jacek, Niemiec Dariusz, Woźniak Mateusz: *Badania...*, s. 104–110; eidem: *Medieval...*, s. 291–318.

¹² Zob. Radwański Kazimierz: *Prace ratownicze prowadzone przez Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Krakowie w latach 1955–1958*. „Biuletyn Krakowski” 1959, t. 1, s. 65–66; Radwańska Teresa: *Kraków – ul. Augustiańska*. „Informator Archeologiczny. Badania 1970” 1971, s. 235–236; Radwański Kazimierz: *40 lat istnienia archeologicznej służby konserwatorskiej oraz 40 lat badań archeologicznych w Krakowie*. „Materiały Archeologiczne” 1995, t. 28, s. 5–36.

¹³ Niźnik Józef: *Kraków – Kazimierz*. „Informator Archeologiczny. Badania 1974” 1975, s. 233–234; Niźnik Józef, Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz, ul. Augustiańska 7, Klasztor OO. Augustianów*. „Informator Archeologiczny. Badania 1976” 1977, s. 268–270; Cabalska Maria: *Kościół św. Katarzyny...*, s. 7–17.

¹⁴ Por. Cabalska Maria: *Kościół św. Katarzyny...*, s. 14–15; Radwańska Teresa: *Kraków – ul. Augustiańska...*, s. 235–236; Ra-

adwański Kazimierz: *Kraków przedlokacyjny – rozwój przestrzenny*. Kraków 1975, s. 234–243; Niźnik Józef: *Kraków – Kazimierz...*, s. 233–234; Niźnik Józef, Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz, ul. Augustiańska 7...*, s. 268–270.

¹⁵ Zob. Zaitz Emil: „Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w klasztorze OO Augustianów w Krakowie w 1993 roku (w świetle starszych badań archeologicznych)”. Kraków 2003, mps w archiwum DKP MAK; Kwiatkowska-Kopka Beata: „Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przy wykonywaniu odwodnienia w klasztorze O.O. Augustianów na Kazimierzu”. Kraków 1998, mps w archiwum DKP MAK; eadem: „Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego prowadzonego w kaplicy św. Tomasza w klasztorze OO. Augustianów na Kazimierzu”. Kraków 1997, mps w archiwum DKP MAK.

¹⁶ Por. Łyczak Monika, Bicz-Suknarowska Maria, Zaitz Emil, Wróbel Jarosław: „Wyniki ratowniczych badań archeologiczno-architektonicznych przy kościele św. Katarzyny i w klasztorze OO. Augustianów w Krakowie”. Kraków 2007, mps w archiwum DKP MAK.

Ryc. 2. Krakowski Kazimierz – zabudowa i fortyfikacje miejskie na planie z 1785 r. z wyeksponowaną Skalką w części zachodniej oraz z domniemanym gródkiem po stronie wschodniej; oprac. Michał Zaitz

relikty nawarstwień i poziomów użytkowych z wczesnego i późnego średniowiecza, a także gotyckie mury obecnych zabudowań klasztornych oraz pozostałości kamiennego fundamentu najstarszej budowli istniejącej prawdopodobnie na tym terenie jeszcze przed powstaniem wschodniego skrzydła klasztoru Augustianów. Był to obiekt usytuowany po zewnętrznej stronie wschodniego skrzydła klasztoru. Odkryty mur kontynuował się dalej ku wschodowi, w stronę chodnika ulicy Augustiańskiej, i w tej części został zniszczony przez groby związane z późniejszym cmentarzem przykościelnym.

W latach pięćdziesiątych XX wieku, zapewne w związku ze zbliżającą się 700. rocznicą lokacji Krakowa, podjęte zostały próby rozpoznania kościołów romańskich zlokalizowanych

na terenie Kazimierza (ryc. 1–3). W 1956 roku pracami archeologicznymi objęto teren domniemanej lokalizacji kościoła św. Jakuba po południowej stronie ulicy Skawińskiej. Murów świątyni rozebranej w 1787 roku nie udało się zlokalizować ani wówczas, ani też podczas prac badawczych podejmowanych w późniejszym okresie¹⁷. O istnieniu świątyni świadczyły wczesnośredniowieczne pochówki położone zapewne na przykościelnej nekropoli oraz ślady osadnictwa z IX–XIII wieku. Mury romańskiego kościoła i znajdujący się przy nim wapienny ostaniec skalny zostały prawdopodobnie całkowicie zniszczone podczas eksploatacji kamienia na cele budowlane oraz funkcjonowania w średniowieczu i w czasach nowożytnych wapiennika i cegielni. W tym samym czasie badania weryfikacyjne podjęto również na placu Bawół, w rejonie przybliżonej lokalizacji osady wiejskiej pochodzącej sprzed lokacji Kazimierza oraz wzmiankowanego w źródłach kościoła św. Wawrzyńca¹⁸. W niewielkich wykopach sondazowych natrafiono wówczas na późnośredniowieczne pochówki należące zapewne do cmentarza przykościelnego, natomiast nie uchwycono ani śladów murowanej świątyni, ani też pozostałości osady Bawół. Całkowity brak relikwów najstarszej świątyni pozwala wysunąć przypuszczenie, że pierwotny kościół św. Wawrzyńca mógł być wykonany z drewna. Poszukiwania śladów świątyni i relikwów osadnictwa prowadzono wówczas także za pomocą odwiertów archeologiczno-geologicznych zlokalizowanych na placu

¹⁷ Żaki Andrzej: *Badania archeologiczne na terenie Krakowa w roku 1956 (seria IV)*. „Sprawozdania Archeologiczne” 1959, t. 5 s. 229–236; Radwański Kazimierz: *Kraków przedlokacyjny...*, s. 239; Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz, ul. Skawińska – jezdnia*. „Informator Archeologiczny. Badania 1979” 1980, s. 219–220; idem: *Kraków – Kazimierz, ul. Jakuba 9, ul. M. Fornalskiej 17*. „Informator Archeologiczny. Badania 1987” 1987, s. 227–228; Dębowski Teofil: „Kraków – Kazimierz, ul. Skawińska 27. Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego wykopu budowlanego”. Kraków 1999, mps w archiwum DKP MAK.

¹⁸ Zob. Radwański Kazimierz: *Prace ratownicze...*, s. 65–66; idem: *Kraków przedlokacyjny...*, s. 240; idem: *40 lat istnienia...*, s. 10–36; Krasnowolski Bogusław: *Lokacje i rozwój...*, s. 386–388.

Ryc. 3. Ukształtowanie powierzchni Krakowa w XV–XVII w. na podstawie wyników badań archeologicznych (rekonstrukcja na współczesnej mapie): 1 – warstwyce z zaznaczonymi rzędnyymi w metrach n.p.m., 2 – zbiorniki wodne i sadzawki, 3 – koryta cieków odprowadzających wody z miasta, 4 – mur obronny, 5 – ulice o utwardzonych nawierzchniach, 6 – przedlokacyjne świątynie; oprac. Emil Zaitz

Bawół (24 otwory wiertnicze) oraz w najbliższym sąsiedztwie synagogi Starej (16 odwiertów)¹⁹.

Problematyka wczesnośredniowiecznej osady Bawół była obok romańskich budowli sakralnych jednym z najważniejszych tematów realizowanych na Kazimierzu przy okazji 700. rocznicy lokacji Krakowa. Poszukiwanie jej śladów było głównym zadaniem, które Kazimierz Radwański postawił przed archeologami prowadzącymi badania we wschodniej części miasta²⁰. Pierwsze prace dedykowane tej problematyce prowadzono już w 1956 i 1957 roku w rejonie ulicy Szerokiej i placu Bawół. W niewielkich wykopach sondażowych odkryto wówczas ślady półziemianki z młodszych faz wczesnego średniowiecza oraz relikty późnośredniowiecznego warsztatu rogowniczego²¹. Z jego funkcjonowaniem wiązano resztki drewnianego budynku (pał i podłoga), kilka kościanych odpadków poprodukcyjnych, a także pozostałości beczki z klepek, która zapełniona była różnymi materiałami organicznymi (m.in. pestkami winogron) oraz fragmentami naczyń i kafli glinianych. Badania w rejonie domniemanej osady Bawół nie przyniosły oczekiwanych rezultatów i przypuszczalnie z tego powodu zostały definitywnie przerwane²². Od lat sześćdziesiątych XX wieku we wschodniej części miasta były już podejmowane tylko prace o charakterze ratowniczym w wykopach instalacyjnych i budowlanych. W 1962 i 1968 roku zadokumentowano całe oraz nawarstwienia średniowieczne w wykopie

biegnącym wzdłuż ulicy Józefa oraz na terenie posesji pod numerami 13 i 25, 27, 29, 33, w 1965 roku w wykopach przy ulicy Wąskiej 4/8, w 1974 roku w piwnicy budynku placu Bawół 3, w latach 1976, 1979 i 1997–1998 na terenie różnych posesji przy ulicy Szerokiej, a także w 1987 roku przy ulicy Jakuba 9, zaś w 1975 roku w dawnej mykwie przy ulicy Miodowej, gdzie odsłonięto relikty muru obronnego

¹⁹ Wiercenia prowadzono w 1961 r. we współpracy Kazimierza Radwańskiego, ówczesnego dyrektora Muzeum Archeologicznego w Krakowie, z Marią Cabalską z Katedry Archeologii UJ.

²⁰ Krasnowolski Bogusław: Lokacje i rozwój..., s. 386–388, 392–394; Radwański Kazimierz: *Prace ratownicze...*, s. 65; idem: *Kraków przedlokacyjny...*, s. 240.

²¹ Zob. Radwański Kazimierz: *Prace ratownicze...*, s. 65; idem: *Kraków przedlokacyjny...*, s. 240.

²² Ostatnią prowadzoną wówczas akcją badawczą były prace archeologiczne na cmentarzu przy bożnicy Remu przy ul. Szerokiej, podczas których natrafiono na „setki kamiennych nagrobków i odłamków płyt pokrytych hebrajskimi napisami oraz bogatą ornamentyką” pochodzących z XVI i XVII stulecia. Część z nich uległa zniszczeniu w czasie najazdu szwedzkiego w XVII w. Por. Radwański Kazimierz: *Odkrycie renesansowych i barokowych nagrobków żydowskich na cmentarzu Remu w Krakowie*. „Biuletyn Krakowski” 1960, t. 2, s. 63–64.

i domniemanej baszty, usytuowanej w północno-wschodnim narożniku umocnień obronnych²³. Nieco bardziej intensywne nadzory archeologiczne prowadzono w tym rejonie także na początku XXI wieku. W sąsiedztwie ulicy Szerokiej nadzorem i pracami badawczymi objęto przebudowę instalacji wodociągowych i kanalizacyjnych oraz roboty ziemne powiązane z remontem, przebudową i odbudową kamienic zrujnowanych przez Niemców podczas II wojny światowej²⁴.

Relikty wczesnośredniowiecznego obiektu o charakterze obronnym odkryto i częściowo przebadano w latach siedemdziesiątych XX wieku przy ulicy Dajwór 27. Na jego relikty natrafiono podczas robót ziemnych prowadzonych na terenie Elektrowni i Gazowni Miejskiej, które znajdowały się na południowym obrzeżu średniowiecznego miasta lokacyjnego oraz na przedpolu jego fortyfikacji. Zarejestrowana warstwa i ślady obiektów kulturowych (jamy, stok fosy), a także pozyskane zabytki pochodzące z okresu pomiędzy X a XII wiekiem pozwoliły wysunąć przypuszczenie, że w dolinie Wisły po południowo-wschodniej stronie późniejszego kościoła św. Wawrzyńca oraz rekonstruowanej osady Bawół znajdował się niewielki gródek, funkcjonujący prawdopodobnie przed XII wiekiem²⁵. Został zniszczony najpierw podczas budowy późnośredniowiecznych fortyfikacji miejskich Kazimierza w XIV stuleciu, a później także w czasie budowy na tych

obszarach Elektrowni i Gazowni Miejskiej pod koniec XIX i na początku XX wieku.

Tereny kazimierskiej wyspy zlokalizowane między kościołem św. Jakuba, Skalką i klasztorem Augustianów a osadą Bawół, domniemanym gródkiem przy ulicy Dajwór i kościołem św. Wawrzyńca nie budziły większego zainteresowania aż do połowy lat sześćdziesiątych minionego stulecia. Dopiero w 1964 roku kontrolą archeologiczną objęte zostały wykopy kanalizacyjne zlokalizowane na placu Wolnica, a więc na rynku miasta lokacyjnego, a także na ulicach sąsiadujących z jego centralnym placem handlowym²⁶. W latach siedemdziesiątych tego rodzaju badania ratownicze prowadzono w przekopach instalacyjnych przy ulicach Bocheńskiej, Gazowej, Jakuba, Krakowskiej, Kupa, Meiselsa, Mostowej, Trynitarzkiej, Piekarskiej i św. Wawrzyńca, a także na przedpolu fortyfikacji miejskich, a więc przy ulicach Berka Joselewicza, Dajwór, M. Fornalskiej (obecnie Hieronima Wietora), Starowiślnej i Miodowej²⁷. Pod koniec XX i na początku XXI wieku badania archeologiczne prowadzone były także podczas robót budowlanych wykonywanych w związku z remontem i przebudową kamienic. Najszerze prace archeologiczne realizowano wówczas przy ulicy św. Wawrzyńca 13 położonej przy dawnym Psim Rynku, przy ulicy Skawińskiej 4 (dawniej Tkaczey), podczas odbudowy domów na terenie posesji ulicy Kupa 3/5, w związku z przebudową kamienic na rogu ulic Augustiańskiej 15 i Piekarskiej 1 (a więc przy południowej

²³ Por. idem: *Kraków przedlokacyjny...*, s. 240; idem: *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem prowadzonych w 1965 r.* „Materiały Archeologiczne” 1967, t. 8, s. 254; idem: *Kraków. „Informator Archeologiczny. Badania 1968”* 1969, s. 254; Przeniosło Jacek: *Kraków – Mykwa.* „Informator Archeologiczny. Badania 1975” 1976, s. 247; Zaitz Emil: *Kraków – Stare Miasto, Kazimierz, Zwierzyniec.* „Informator Archeologiczny. Badania 1976” 1977, s. 204; idem: *Kraków – Kazimierz, ul. Jakuba 9...*, s. 227–228; Cwetsch Marek, Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz.* „Informator Archeologiczny. Badania 1990” 1994, s. 102–103; idem: *Kraków – Kazimierz, ul. Meiselsa – pl. Nowy, ul. Józefa 25–33 (AZP 102-56).* „Informator Archeologiczny. Badania 1991” 1997, s. 122.

²⁴ Por. m.in. Krasnowolski Bogusław, Łukacz Marek: *Zabudowa mieszkalna kazimierskiego Miasta Żydowskiego do połowy XVII wieku.* W: *Cracovia Iudaeorum 3D.* Kraków 2013, s. 143–178. Katalog wystawy w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa, oddział Stara Synagoga, 27 czerwca 2013 r. – 20 kwietnia 2014 r. Kurator Eugeniusz Duda; Zaitz Emil: „Sprawozdanie z archeologicznego nadzoru prac ziemnych prowadzonych przy przebudowie sieci energetycznej we wschodniej części krakowskiego Kazimierza”. Kraków 2009, mps w archiwum DKP MAK; Łyczak Monika: „Wyniki sondażowych badań archeologicznych na terenie Muzeum Inżynierii Miejskiej przy ul. św. Wawrzyńca w Krakowie”. Kraków 2015, mps w archiwum DKP MAK.

²⁵ Zob. Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz. Teren Elektrowni – ul. Dajwór 27.* „Informator Archeologiczny. Badania 1971” 1972, s. 181–182; idem: *Kraków – Kazimierz, ul. Dajwór 27. Teren Gazowni.* „Informator Archeologiczny. Badania 1973” 1974, s. 182; idem: *Kraków – Kazimierz, ul. Dajwór 27. Elektrownia.* „Informator Archeologiczny. Badania 1976” 1977, s. 202–203; Radwański Kazimierz: *Kraków przedlokacyjny...*, s. 240–243.

²⁶ Por. Lenkiewicz Teresa: *Działalność Muzeum Archeologicznego w Krakowie w 1964 r.* „Materiały Archeologiczne” 1966, t. 7, s. 294; Radwański Kazimierz: *Kraków przedlokacyjny...*, s. 240;

²⁷ Zob. Wałowy Alina: *Działalność Muzeum Archeologicznego w Krakowie w latach 1973 i 1974.* „Materiały Archeologiczne” 1976, t. 16, s. 146–153; Zaitz Marta: *Działalność Muzeum Archeologicznego w Krakowie w 1979 roku.* „Materiały Archeologiczne” 1981, t. 21, s. 180; Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz, ul. Skawińska – jezdnia...*, s. 219–220; idem: *Kraków – Kazimierz, ul. Piekarska 11...*, s. 192–193; idem: *Kraków – Kazimierz, ul. Jakuba 9, ul. M. Fornalskiej 17...*, s. 227–228; Cwetsch Marek, Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz...*, s. 103; Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz, ul. Meiselsa...*, s. 122–123; idem: „Sprawozdanie z badań sondażowych na terenie posesji nr 15 przy ul. Augustiańskiej w Krakowie”. Kraków 1998, mps w archiwum DKP MAK; idem: „Wyniki badań archeologicznych przy przebudowie zespołu zabudowań ul. Augustiańska 15 – ul. Piekarska 1 w Krakowie na potrzeby Banku Rozwoju Eksportu”. Kraków 1999, mps w archiwum DKP MAK; idem: „Badania archeologiczne wykonane przy izolowaniu fundamentów zachodniej części budynku ul. Krakowska 47 na Kazimierzu”. Kraków 2003, mps w archiwum DKP MAK; idem: „Sprawozdanie z badań sondażowych przeprowadzonych w piwnicach budynku frontowego oraz na terenie podwórza posesji ul. Józefa 6 na Kazimierzu”. Kraków 2004, mps w archiwum DKP MAK; idem: „Badania archeologiczne prowadzone w czasie izolowania fundamentów gmachu Małopolskiego Oddziału Narodowego Funduszu Zdrowia przy ul. Ciemnej 6 w Krakowie w 2005 i 2006 roku”. Kraków 2006, mps w archiwum DKP MAK; Łyczak Jarosław, Łyczak Monika: „Wyniki sondażowych badań archeologicznych na terenie dz. nr 74/1 obr. 12 Kraków – Kazimierz przy ul. Ciemnej 8 w Krakowie”. Kraków 2008, mps w archiwum DKP MAK.

pierzei pierwotnego rynku), przy ulicach Krakowskiej 47, Józefa 6, Ciemnej 6 i 8 oraz na rogu ulicy Estery i placu Nowego (planowana odbudowa kamienicy). W trakcie powyższych prac nie natrafiono na obiekty i nawarstwienia związane z okresem poprzedzającym lokację Kazimierza, natomiast w nadcalcowej warstwie humusowej pojawiały się niekiedy drobne ułamki naczyń ze schyłku wczesnego średniowiecza, które wskazywały na niezbyt intensywną eksploatację tych terenów przed powstaniem miasta²⁸. W różnych rejonach – zwłaszcza w zachodniej części Kazimierza – rejestrowano nasypy niwelacyjne oraz poziomy użytkowe powiązane z zwyczajem ze schyłkiem średniowiecza i czasami nowożytnymi.

Do początku XXI wieku kontrolą archeologiczną i pracami o charakterze ratowniczym objęto niemal wszystkie ulice i place znajdujące się na terenie średniowiecznego Kazimierza oraz w jego najbliższym otoczeniu. Prace te miały bezpośredni związek z przebudową i modernizacją istniejących już instalacji wodociagowych, gazowniczych, kanalizacyjnych, energetycznych, teletechnicznych oraz budowlanych.

Podłoże geologiczne i powierzchnia kazimierskiej wyspy

Trwające od półwiecza systematyczne kontrole prac ziemnych dostarczyły szeregu informacji umożliwiających odtworzenie pierwotnego ukształtowania powierzchni w tej części aglomeracji krakowskiej (ryc. 1), a także określenie naturalnych warunków panujących w szerokiej dolinie Wisły położonej po południowej stronie wzgórza wawelskiego oraz na terenie kazimierskiej wyspy²⁹. Nie ulega wątpliwości, że był to teren niezbyt korzystny dla stałego osadnictwa ze względu na położenie niemal w całości na obszarze terasy zalewowej (ryc. 2). Ze względu na płaską powierzchnię bardzo często nawiedzały go powodzie, które mogły się pojawiać nawet podczas wiosennych roztopów śniegu lub gwałtownych opadów deszczu. Zagrożenie powodziami wzrastało także ze względu na układ sieci wodnej. W centrum obecnego Krakowa do głównego koryta Wisły spływały wody Rudawy odwadniającej ogromne obszary zlokalizowane po obu stronach Rowu Krzeszowickiego, wody Prądnika (Białuchy) spływające z wyżyn lessowych po północnej stronie Krakowa, a także wody Wilgi zbierającej opady z terenów podgórskich (ze wzniesień Pogorza Wielickiego) położonych po stronie południowej miasta. Ujście Rudawy znajdowało się po północnej stronie wzgórza wawelskiego, a w jego sąsiedztwie znajdowały się rozległe łąki ze starorzeczami i obszarami bagiennymi określanymi już w średniowieczu mianem Bagien Żabiego Kruka. Rzeka ta podmywała zachodnie obrzeża śródmiejskiego odcinka terasy średniej, w naturalny sposób zabezpieczając dostęp do krakowskiego zespołu grodowego od strony zachodniej. Znacznie większy wpływ na osadnictwo na kazimierskiej wyspie mogły mieć wody Wilgi, której pierwotne ujście znajdowało się na zachód od Skałki i kościoła św. Jakuba, a także wody Białuchy wpływające do Starej Wisły na Blechu, w rejonie obecnego skrzyżowania ulicy Józefa Dietla z ulicą Blich (ryc. 1)³⁰. Wody powodziowe spływające Wilgą do koryta Wisły (zwanego na tym odcinku Zakazimierką)

mogły spowodować charakterystyczne zniekształcenie terenu po południowej stronie Skałki, zaś później doprowadzić do zniszczenia bramy Skawińskiej oraz przylegającego do niej odcinka fortyfikacji Kazimierza³¹. Powodzie mogły też przyczynić się do powstania niewielkiego zbiornika po południowej stronie Skałki (ryc. 3, 4), a także do całkowitego zniszczenia nawarstwień uformowanych wcześniej na zachodnim stoku wzniesienia oraz u podnóża skalistego wzgórza. Podczas badań prowadzonych tu w latach 2007 i 2008 stwierdzono kilka serii nasypów uformowanych dopiero po XV wieku. Ich głównym zadaniem było „wspieranie zachodniej ściany skały wapiennej, która na skutek erozji mogła ulec i zapewne co jakiś czas ulegała mniejszej czy większej destrukcji”³². Z kolei u ujścia Prądnika do Starej Wisły powstały rozlewiska i niewielkie jeziora zwane Stawami św. Sebastiana, które broniły dostępu do fortyfikacji obronnych wczesnośredniowiecznego podgrodzia Okół od strony wschodniej. Częste wylewy wód na wschodnią stronę kazimierskiej wyspy mogły też sprawić, że na prawym brzegu głównego koryta Wisły (późniejszej Starej Wisły) znajdowały się tereny podmokłe, nienadające się do zasiedlenia we wczesnym średniowieczu ani też w okresach późniejszych. Przepuszczalnie z tego powodu nie włączono ich do granic lokacyjnego Kazimierza, zaś pierwsze zabudowania wzniesiono tu dopiero w czasach współczesnych. Efektem wylewów Prądnika mógł też być staw Jeziorzysko, który znajdował się w rejonie obecnej ulicy Dajwór, po zachodniej stronie synagogi Starej.

²⁸ Zaitz Emil: *Sprawozdanie z badań archeologicznych przy Rynku Bydłym na Kazimierzu w Krakowie (przebudowa kamienicy przy ul. św. Wawrzyńca 13)*. „Materiały Archeologiczne” 1998, t. 31, s. 103–118; idem: *Kraków – Kazimierz, st. 1 (AZP 102-56/10)*. „Informator Archeologiczny. Badania 1997” 2006, s. 298; idem: „Sprawozdanie z badań archeologicznych w 1998 roku na terenie posesji nr 3 i 5 przy ul. Kupa na Kazimierzu”. Kraków 1998, mps w archiwum DKP MAK; Kubica-Kabacińska Ewa: „Sprawozdanie wstępne z badań archeologicznych na działce przy ul. Estery / plac Nowy 1”. Kraków 2012, mps w archiwum DKP MAK.

²⁹ Por. Tyczyńska Maria: *Rzeźba i budowa geologiczna terytorium miasta Krakowa*. „Folia Geographica, Series Geographica-Physica” 1968, Vol. 1. *Środowisko geograficzne terytorium miasta Krakowa*, s. 9–31. Radwański Kazimierz: *Kraków przedlokacyjny...*, s. 14–45; Zaitz Emil, Zaitz Michał: *Badania archeologiczne na krakowskim Kazimierzu*. W: *Cracovia Iudaeorum 3D...*, s. 57–97; Krasnowolski Bogusław: *Ulice i place krakowskiego Kazimierza*. Kraków 1992.

³⁰ Laberschek Jacek: *Rozwój przestrzenny krakowskiego zespołu osadniczego extra muros XIII–XVIII wieku*. W: *Kraków – nowe studia...*, s. 297–354, il. 1; idem: *Warunki topograficzne, sieć wodna, sieć drożna*. W: *Atlas historyczny miast polskich*. T. 5. *Małopolska*. Z. 1. *Kraków*. Red. Zdzisław Noga. Kraków 2007, s. 8–9.

³¹ Por. Radwański Kazimierz: *Mury obronne Krakowa i Kazimierza w badaniach archeologicznych*. „Materiały Archeologiczne” 1986, t. 23, s. 83–84; Dębowski Teofil: „*Kraków – Kazimierz, ul. Skałkińska 27...*”.

³² Zob. Poleski Jacek, Niemiec Dariusz, Woźniak Mateusz: *Badania...*, s. 104–106.

Ryc. 4. Zabudowa zachodniej części Krakowa na planie z 1702 r. z zaznaczonym kościołem św. Michała na Skalce (1), sadzawką św. Stanisława (2), kościołem św. Jakuba (3), klasztorem Augustianów (4) oraz domniemanym stawem (5), który prawdopodobnie powstał po powodzi w 1670 r; oprac. Michał Zaitz

Wpływ na niezbyt korzystne warunki dla rozwoju osadnictwa miało też podłoże geologiczne. Był to teren zbudowany głównie z osadów plejstoceniowych (późnoglacialnych) i holoceniowych, na których zalegały piaski, gliny, ropy oraz inne namuły nanoszone przez Wisłę. Obecnie utwory te są nakryte nawarstwieniami antropogenicznymi o miąższości dochodzącej nawet do 2–3 m, które formowały się stopniowo w późnym średniowieczu i w czasach nowożytnych. Przeprowadzone obserwacje poziomu zalegania i ukształtowania stropu calca oraz dawnej warstwy humusowej – stanowiącej na tych terenach nawierzchnię użytkowaną do późnego średniowiecza – pozwoliły ustalić, że przed XIV wiekiem był to teren lekko pofałdowany. Jego powierzchnia była wówczas usytuowana na poziomie od około 200,00 do blisko 203,50 m n.p.m. (ryc. 2, 3). Na obrzeżu kazimierskiej wyspy, a więc wzdłuż brzegów Starej Wisły i Zakazimierki, rozciągały się zapewne tereny o nieuformowanej lub słabo wykształconej pokrywie glebowej. Były one usytu-

owane na poziomie 198,00–200,00 m n.p.m., a zatem nieznacznie powyżej lustra wody w podkrakowskich rzekach we wczesnym i późnym średniowieczu³³.

Badania oraz obserwacje archeologiczne i geologiczne prowadzone w latach sześćdziesiątych XX wieku wykazały, że w centrum Krakowa utwory budujące terasę powodziową³⁴, a więc wspomniane wcześniej ropy, gliny, warstwy torfiste i poziomy organiczne, zalegały do wysokości około 197,90 m n.p.m. Oznacza to, że między połową XI a początkiem XIII wieku powódzie mogły być stałym zagrożeniem dla terenów usytuowanych poniżej rzędnej 200,00 m n.p.m., natomiast w późnym średniowieczu na skutek zaistniałych zmian klimatycznych mogły być zatapiane nawet obszary usytuowane do wysokości rzędnej 202,00 m n.p.m. W okresie większych opadów powodujących powódzie oraz wysokie stany wód na Wiśle i w jej podkrakowskich dopływach zagrożone mogły być nawet tereny położone nieco wyżej (tj. na wysokości około 203,00 m n.p.m.)³⁵. A zatem wylewy rzek stwarzały niebezpieczeństwo niemal dla całej powierzchni kazimierskiej wyspy z wyjątkiem Skalki i jej najbliższej okolicy (ryc. 3). Najlepszym potwierdzeniem takiego zagrożenia była powódź w 1475 roku, kiedy woda przedarła się do miasta i zalała nawet ołtarze w kościele św. Katarzyny³⁶. Z tych samych przyczyn tereny usytuowane wzdłuż brzegów obu koryt Wisły (Zakazimierki i Starej Wisły) mogły być bardzo często rozmywane i niszczone. Przyczyniały się do tego zarówno wody płynące szerokim korytem Wisły z górnej części jej dorzecza, jak i spływające do niej Rudawą, Wilgą i Prądnikiem (Białuchą) po gwałtownych (lub długotrwałych) opadach deszczu, jakie miały miejsce w najbliższej okolicy Krakowa.

Zagrożenie powodziami pojawiało się zapewne kilka razy w ciągu roku. Powiększał je fakt, że płaski teren kazimierskiej wyspy mógł być – zdaniem przyrodników – dodatkowo poprzecinany dość licznymi ciekami o okresowym charakterze, które odprowadzały wody opadowe z powierzchni tego terenu do obu głównych koryt Wisły. Ich obecności oraz przebiegu nie udało się do tej pory potwierdzić i ustalić. Przed pojawieniem się tu zwartej osadnictwa i przed zajęciem terenu późniejszego Kazimierza uprawami rolniczymi wyspa była w bardzo dużym stopniu pokryta różnorodną roślinnością łąkową. Obok niej miały tu dominować krzewy i niewielkie zbiorowiska leśne, złożone przede wszystkim z wierzb, topoli i grabów, a zapewne także z jesionów, wiązów i dębów³⁷. Ich skupiska znajdowały się przede wszystkim nad rzekami i na obrzeżu terenów bagiennych, a prawdopodobnie także nad domniemanymi ciekami odwadniającymi powierzchnię wyspy.

Skalka i ostańce skalne

Ponad płaską powierzchnię kazimierskiej wyspy wyniesione były dwa niewielkie, izolowane wzniesienia, zbudowane głównie ze skał wapiennych i zachowane prawdopodobnie w postaci niewielkich ostańców skalnych. Niewątpliwie należała do nich obecna Skalka, usytuowana w północno-zachodnim narożniku kazimierskiej wyspy i zachowana dziś w stanie szczątkowym po południowej stronie kościoła św. Michała Archanioła, a przypuszczalnie także wzniesienie po-

³³ Radwański Kazimierz: *Stosunki wodne wczesnośredniowiecznego Okołu w Krakowie, ich wpływ na topografię osadnictwa, próby powiązania tych zjawisk ze zmianami klimatycznymi*. „Materiały Archeologiczne” 1972, t. 13, s. 5–38.

³⁴ Zob. *ibidem*, s. 5–38; *idem*: *Kraków przedlokacyjny...*, s. 22–33.

³⁵ Por. *idem*: *Stosunki wodne...*, s. 36–38.

³⁶ Świszczowski Stefan: *Założenie i rozwój miasta Kazimierza*. „Biuletyn Krakowski” 1961, t. 3, s. 36.

³⁷ Kornaś Jan, Medwecka-Kornaś Anna: *Szata roślinna Krakowa*. „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych. Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie” 1966, s. 580; Krasnowolski Bogusław: *Lokacje i rozwój...*, s. 384.

Ryc. 5. Kazimierz, Skalka. Kościół świętych Michała Archanioła i Stanisława z płaskorzeźby w ołtarzu z XVI w. znajdującym się w kościele Mariackim. Uwidoczniło tu świątynię położoną na wysokiej skale otoczonej murami, zabudowę wzgórza wawelskiego (u góry z prawej) oraz sadzawkę św. Stanisława (z prawej u dołu); oprac. Maria Krasnowolska, Irena Kmiotowicz-Dratowa

żone w sąsiedztwie kościoła św. Jakuba, który rozebrano przed 1787 rokiem³⁸. Ostatnie skalne zlokalizowane przy tym kościele był wyniesiony kilka metrów ponad dno doliny Wisły. Jeszcze w XVIII wieku wykorzystywano go do celów budowlanych i prawdopodobnie przestał istnieć wraz ze świątynią. Podczas badań archeologicznych podejmowanych tu kilkakrotnie w drugiej połowie XX stulecia nie udało się już natrafić na jakiegokolwiek pozostałości wychodni skały jurajskiej.

W rzeczywistości podobny los spotkał także ostatnie skalne określane mianem Skalki, na którym położony był najstarszy kościół pod wezwaniem św. Michała Archanioła (ryc. 5–8). Prace związane z budową romańskiej, gotyckiej i barokowej świątyni, a później także z wykonaniem pod nią Krypty Zasłużonych doprowadziły niemal do całkowitego zlikwidowania wapiennego wzgórza jurajskiego. Do dziś zachowały się z niego tylko niewielkie resztki, na których posadowiona jest część zachodniej i południowej ściany kościoła. Przy zachodnim narożniku świątyni zwarta skała zalega bezpośrednio pod obecną powierzchnią wzgórza (rzędna 209,08 m n.p.m.), natomiast we wschodniej partii kościoła skała ukryta jest już pod nowożytnymi nasypami o miąższości dochodzącej do 2 m. Dokonane analizy pozwalają sądzić, że przed lokacją miasta kulminacja wzgórza mogła być wyniesiona nawet kilkanaście metrów ponad tereny zalewowe położone na dnie doliny Wisły po zachodniej i południowej stronie Skalki. W trakcie ostatnich badań prowadzonych w 2007 i 2008 roku po zachodniej stronie Skalki uzyskano nowe informacje odnośnie do „rekonstrukcji ukształtowania skały wapiennej, na której wzniesiony został kościół p.w. św. Archanioła Michała i św. Stanisława”³⁹. Na wychodnię skały jurajskiej natrafiono też podczas badań ratowniczych prowadzonych w latach siedemdziesiątych XX wieku w ogrodzie klasztornym Paulinów. Pojawiła się ona na wysokości około 201,40 m n.p.m. i zalegała pod nowożytnymi nasypami nakrywającymi teren położony po południowo-wschodniej

Ryc. 6. Kazimierz, Skalka i północno-zachodnia część miasta. Klasztor Paulinów oraz relikty średniowiecznych fortyfikacji odkrytych podczas badań archeologicznych; oprac. Kazimierz Radwański, Emil Zaitz

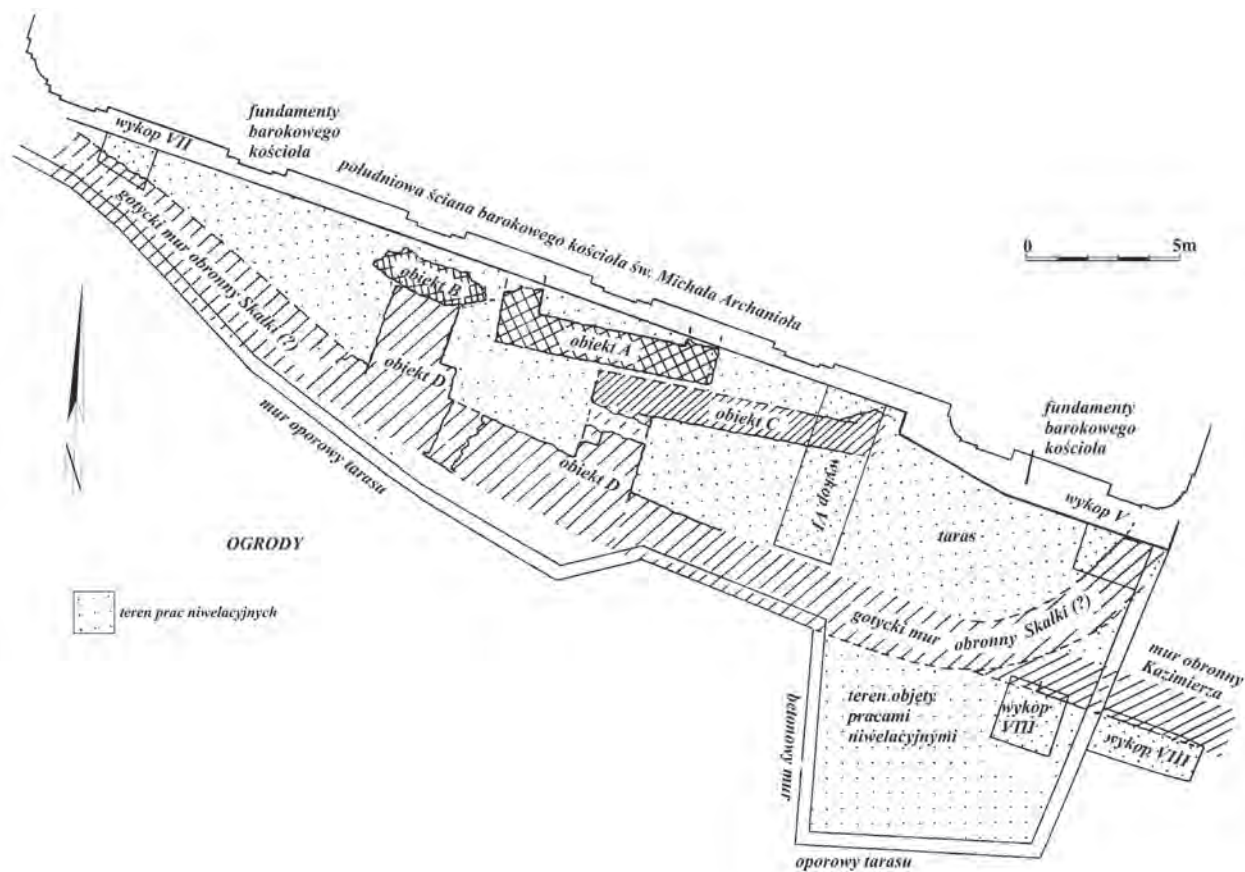
stronie wzgórza, w sąsiedztwie relikwów miejskiego muru obronnego. Skały wapiennej nie zarejestrowano natomiast podczas wierceń geologicznych wykonanych do głębokości około 13 m na terenie budowy kamienicy przy ulicy Skawińskiej 27, a więc między Skalką a ostańcem wapiennym znajdującym się przy kościele św. Jakuba⁴⁰. Oznacza to, że oba ostańce skalne były odizolowane od siebie.

Niektórzy badacze uważają, że niewielkie wzniesienie oparte o skałę wapienną mogło znajdować się także przy obecnej ulicy Augustiańskiej i wąskim pasem ciągnęło się od kościoła św. Katarzyny do skrzyżowania z ulicą Piekarską (ryc. 2, 3). Niestety, na tym obszarze nie natrafiono dotychczas ani na ślady jakiegokolwiek pagórka, ani też na skałę wapienną, choć był to teren bardzo dogodny dla osadnictwa i z tego względu wykorzystywano go dość intensywnie zarówno w pradziejach (m.in. przez ludność kultury łużyckiej ze schyłku epoki brązu i wczesnej epoki żelaza), jak też w młodszych fazach wczesnego średniowiecza (tj. w XI–XIII wieku). We wschodniej części Kazimierza tego rodzaju ostańców skalnych nie zadokumentowano. W tej

³⁸ Por. Konieczna Wanda: Początki Kazimierza (do r. 1419). W: *Studia nad przedmieściami Krakowa*. Biblioteka Krakowska, nr 94. Kraków 1938, s. 14–15; Świszczowski Stefan: *Założenie i rozwój...*, s. 38; Żaki Andrzej: *Badania archeologiczne...*, s. 233; Bober Monika: *Architektura...*, s. 135–136; Wołski Marian: *Nie istniejący kościół pod wezwaniem św. Jakuba Starszego na Kazimierzu*. „Rocznik Krakowski” 1995, t. 61, s. 11–21.

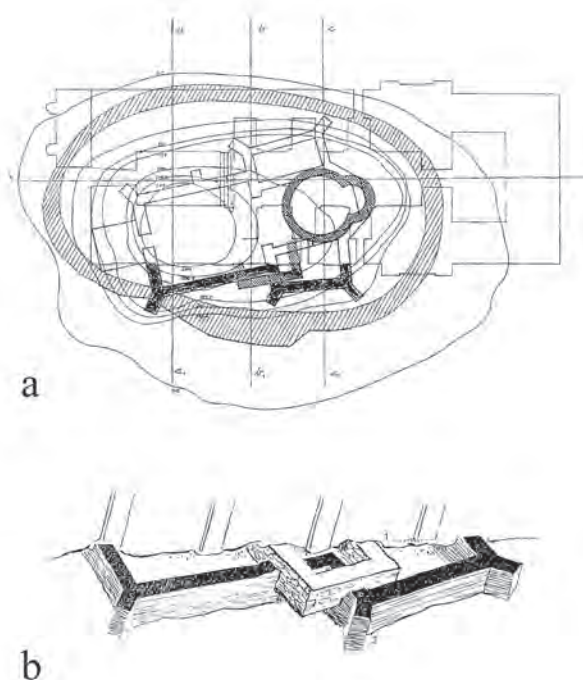
³⁹ Poleski Jacek, Niemiec Dariusz, Woźniak Mateusz: *Medieval...*, s. 314.

⁴⁰ Zob. Dębowski Teofil: „Kraków – Kazimierz, ul. Skawińska 27...”.

Ryc. 7. Kazimierz, Skalka, południowa część wzgórza. Mur obronny Kazimierza oraz relikty gotyckich murów świątyni (obiekt A–D) odkrytych w XX i na początku XXI w. przy południowej ścianie barokowego kościoła; rys. Emil Zaitz

części wyspy płaska powierzchnia terenu podnosiła się niekiedy powyżej rzędnej 202,00 m n.p.m., zazwyczaj jednak poziom użytkowy znajdował się znacznie niżej. Najkorzystniejsze warunki do rozwoju stałego osadnictwa istniały tylko w północnej części ulicy Szerokiej, w rejonie kościoła św. Wawrzyńca, u zbiegu tej ulicy z ulicą Dajwór, a także w sąsiedztwie domniemanego gródka na terenie dawnej Elektrowni Miejskiej przy ulicy Dajwór 27 (ryc. 1–3). Na tych obszarach już we wczesnym średniowieczu funkcjonowała osada określana mianem wsi Bawół⁴¹. Najstarsze materiały zabytkowe w postaci jamy odpadkowej i warstwy kulturowej zawierały fragmenty naczyń glinianych pochodzących z okresu pomiędzy przełomem VIII i IX wieku a końcem X stulecia (ceramika typowa dla I i IV grupy surowca według klasyfikacji Kazimierza Radwańskiego). Odkryto je podczas wspomnianych wcześniej badań sondażowych i ratowniczych prowadzonych na terenie Elektrowni Miejskiej przy ulicy Dajwór 27, a także ostatnio wykonanych prac archeologicznych na podwórzu Muzeum Inżynierii Miejskiej przy ulicy św. Wawrzyńca⁴².

Ryc. 8. Kazimierz, Skalka, wzgórze. Rekonstrukcja romańskich i gotyckich zabudowań na terenie Skalki: a – rekonstrukcja według Marii Krasnowolskiej i Ireny Kmiotowicz-Dratowej, b – aksonometria relikwów odkrytych po południowej stronie wykonana przez Wiktora Zina

⁴¹ Jamka Rudolf: *Kraków w pradziejach...*, s. 229–231; Radwański Kazimierz: *Kraków przedlokacyjny...*, s. 240–244.

⁴² Por. Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz. Teren...*, s. 181–182; idem: *Kraków – Kazimierz, ul. Dajwór 27...*, s. 182; idem: *Kraków – Kazimierz, ul. Dajwór 27. Elektrownia...*, s. 202–203; Łyczak Monika: „Wyniki...”.

Bagna, stawy i mokradła

Elementem współkształtującym obraz kazimierskiej wyspy przed lokacją miasta była niewątpliwie woda. Główne koryta obu ramion Wisły – jak można sądzić na podstawie planów z końca XVIII wieku – były wyraźnie wcięte w piaszczyste dno doliny (ryc. 2). Wzdłuż ich brzegów znajdowały się łąki i pola uprawne, a także nieużytki pozbawione prawdopodobnie zwartej pokrywy roślinnej. Wśród nich istniały też niewielkie stawy i sadzawki oraz obszary podmokłe i bagienne. Najliczniej pojawiały się one we wschodniej części wyspy, która zapewne z tego powodu nie została włączona do średniowiecznego miasta. Po lokacji tylko niewielka część sadzawek, stawów i obszarów podmokłych rozlokowanych na obwodzie zachodniej części wyspy znalazła się prawdopodobnie w obrębie miasta i jego fortyfikacji obronnych. Dziś ich śladem jest przede wszystkim sadzawka św. Stanisława położona przy Skałce (ryc. 3), domniemany staw u wylotu ulicy Piekarskiej, który zaznaczono na mapie z 1702 roku (ryc. 4), a także wspomniane w źródłach bagna położone w sąsiedztwie kościoła Bożego Ciała⁴³. Według tradycji przekazanej przez Macieja Miechowitę, w bagnie znajdującym się w miejscu późniejszego kościoła Bożego Ciała w połowie XIV wieku złodzieje utopili monstrancję skradzioną z kościoła św. Wawrzyńca. Ostatnio pojawiła się nowa interpretacja wydarzeń związanych ze wspomnianą kradzieżą monstrancji z kościoła Wszystkich Świętych (!) w Krakowie. Sprawcy użyli dorobionego klucza do tabernakulum i po stwierdzeniu, że monstrancja nie jest ze złota (lecz z miedzi) porzucili ją w bagnie zwanym Mate znajdującym się we wsi Bawół, nieopodal kościoła św. Wawrzyńca⁴⁴. Marcin Starzyński odnosi to wydarzenie do 1335 roku i wiąże ze wzmianką, że w tym miejscu „potem król polski Kazimierz II zakłada i funduje miasto Kazimierz”, a także z informacją z *Księgi uposażeń diecezji krakowskiej* podającą przy opisie wsi Bawół, iż na terenie tejże wsi należącej do majątku kapituły krakowskiej król założył *oppidum Casimirz* i polecił wnieść budynki dla uniwersytetu.

O obecności terenów podmokłych na obszarze miasta świadczą też wiadomości pojawiające się kilkakrotnie w źródłach pisanych. W XIV i XV stuleciu rada kazimierska przeznaczała znaczne kwoty na zasypywanie różnych bagien na terenie ówczesnego miasta oraz na poprawianie dróg i traktów komunikacyjnych⁴⁵. W 1376 roku z tego powodu rozpoczęto też brukowanie ulicy Krakowskiej, natomiast w księgach miejskich obok informacji o osuszaniu bagien pojawiały się wiadomości o wbijaniu pali oraz o dyłowaniu nawierzchni ulic. Potwierdzeniem prowadzenia takich robót mogą być relikty konstrukcji drewnianych odkrytych podczas badań archeologicznych w 1962 roku. Przy budowie kanalizacji na ulicy Józefa, bezpośrednio koło jej skrzyżowania z ulicą Estery, natrafiono na warstwę cienkich desek (dranic), a także na poziom użytkowy wykonany z belek położonych na legarach⁴⁶. Stwierdzono je na osi drogi biegnącej wzdłuż posesji przy ulicy Józefa 11 i 13. Niskie usytuowanie powierzchni Kazimierza powodowało, że miasto było często zalewane przez wody powodziowe i z tego tytułu ponosiło ogromne straty. Starano się temu przeciwdziałać przez nadsypywanie terenu, a więc podno-

szanie nawierzchni ulic i placów. W XVII i XVIII wieku poziom użytkowy zachodniej części miasta był podniesiony o około 150–200 cm ponad strop pierwotnej nawierzchni sprzed lokacji.

Częste powodzie i niezbyt korzystne warunki geomorfologiczne miały bardzo duży wpływ na intensywność zasiedlenia tego terenu w pradziejach i we wczesnym średniowieczu. Najstarsze ślady niezbyt intensywnej penetracji osadniczej wyspy są związane z młodszą epoką kamienia (z neolitem) oraz ze schyłkiem epoki brązu i wczesnym okresem epoki żelaza (kultura łużycka i przeworska), a także z wczesnym średniowieczem (zapewne z IX i X wiekiem). Z tych okresów pochodzą niezbyt liczne ułamki naczyń glinianych odkrytych na Skałce oraz przy ulicach Dajwór 27 i św. Wawrzyńca⁴⁷. W XIII stuleciu na kazimierskiej wyspie uformowały się dwa izolowane od siebie skupiska osadnicze. Pierwsze z nich tworzyła dość duża osada zlokalizowana w najbliższym otoczeniu Skałki, w rejonie późniejszej sadzawki św. Stanisława i klasztoru Augustianów. Opierała się ona o brzeg rozwidlających się tu koryt Wisły i ciągnęła do kościoła św. Katarzyny, do ulicy Piekarskiej oraz do kościoła św. Jakuba⁴⁸. Na jej obszarze znajdowała się domniemana rotunda romańska (z XI wieku) pod wezwaniem św. Michała Archanioła, a zapewne także romański kościół św. Jakuba. Przy obu świątyniach znajdowały się niewielkie nekropole, natomiast dość liczne relikty osadnictwa zalegały w nadcalcowej warstwie humusowej, której miąższość dochodziła niekiedy nawet do 60–80 cm. Druga przedlokacyjna osada identyfikowana jest często z wsią Bawół. Obejmowała ona wschodnią część kazimierskiej wyspy i była oddalona od obu koryt Wisły. Rozciągała się na północ od stawu Jeziorzysko, istniejącego przy późniejszych fortyfikacjach miejskich. Zdaniem Bogusława Krasnowolskiego,

⁴³ Zob. Świszczowski Stefan: *Założenie i rozwój...*, s. 36; Radwański Kazimierz: *Kraków przedlokacyjny...*, s. 234, 244.

⁴⁴ Por. Starzyński Marcin: *Średniowieczny Kazimierz, jego ustrój i kancelaria*. Kraków 2015, s. 32.

⁴⁵ Konieczna Wanda: *Początki Kazimierza...*, s. 7–8.

⁴⁶ Odkrycia dokonano w przekopie kanalizacyjnym, na stropie piasku calcowego zalegającego na głębokości 240 cm (202,26 m n.p.m.). W starszej nawierzchni zachowały się legary położone w poprzek ulicy oraz ślady podłogi z desek (?) ułożonej bezpośrednio na ziemi i na belkach (głęb. 170 cm; 203,00 m n.p.m.). Młodszy poziom wykonany był z belek o średnicy do 20 cm, które ułożono w poprzek jezdni (głęb. 140 cm; 203,30 m n.p.m.). Dyłowanie to obserwowano na długości ok. 30 m, natomiast podłogę z desek na długości 3 m.

⁴⁷ Por. Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz. Teren...*, s. 181–182; idem: *Kraków – Kazimierz, ul. Dajwór 27...*, s. 182; idem: *Kraków – Kazimierz, ul. Dajwór 27. Elekrownia...*, s. 202–203; Łyczak Monika: „Wyniki...”.

⁴⁸ Zob. Zaitz Emil: *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie Krakowa (Settlement colonization on the area of Krakow in the early middle ages)*. W: *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w. Katalog wystawy*. Kraków 2006, s. 220–272. Wystawa w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa, pałac Pod Krzyżstofory, 5 czerwca – 12 listopada 2006 r. Kuratorzy Elżbieta Firlet, Emil Zaitz; Radwański Kazimierz: *Kraków przedlokacyjny...*, s. 234–244.

jej główne centrum stanowiła prawdopodobnie rozległa łąka (lub plac) usytuowana w miejscu obecnej ulicy Szerokiej oraz lokalny strumyk płynący od ulicy Miodowej do wspomnianego stawu⁴⁹. Po jej południowej stronie położony był kościół św. Wawrzyńca z niewielkim cmentarzem parafialnym oraz domniemany obiekt obronny przy ulicy Dajwór 27, którego relikty zaznaczono jeszcze na planach miasta z XVIII stulecia (ryc. 2, 3). Zachowała się tu warstwa kulturowa, niewielka jama gospodarcza oraz stok fosy nakrytej nieregularnym płaszczem, wykonanym z kamieni wapiennych⁵⁰. W nawarstwieniach rozpoznanych w rejonie ulicy Szerokiej, a zatem na obszarze osady Bawół, odkrywano drobne ułamki naczyń glinianych pochodzących sprzed lokacji Kazimierza.

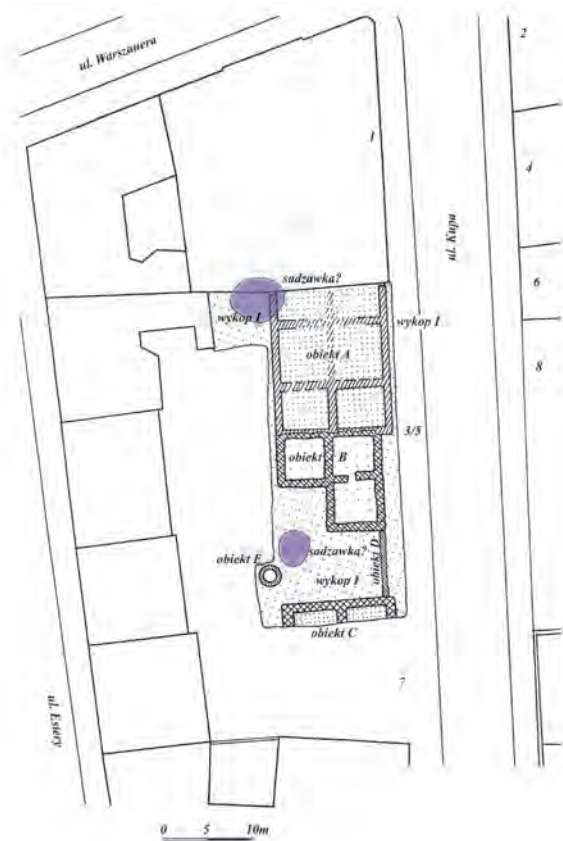
Obserwacje materiałów zabytkowych pozyskanych z obu przedlokacyjnych osad zdają się wskazywać, że obiekt położony we wschodniej części kazimierskiej wyspy miał prawdopodobnie charakter rolniczy i był związany z uprawą ziemi oraz hodowlą zwierząt, natomiast osada w rejonie Skalki mogła być w większym stopniu powiązana z handlem i rzemiosłem, a być może też z pozyskiwaniem soli z wody solankowej pobieranej ze stawu określanego później sadzawką św. Stanisława. Po lokacji Kazimierza w 1335 roku osada zlokalizowana w rejonie Skalki i przy kościele św. Jakuba została w całości włączona do nowego miasta, natomiast położona przy ulicy Szerokiej wieś Bawół pozostała poza jego granicami. Włączono ją dopiero w 1340 roku, po poszerzeniu miasta w kierunku wschodnim. Tereny między obu osadami pozbawione są poważniejszych śladów osadnictwa. O ich gospodarczym wykorzystywaniu świadczą pojedyncze ułamki naczyń glinianych z wczesnego średniowiecza, które pojawiają się w nadcałcowej warstwie humusowej lub w załagających nad nią nasypach niwelacyjnych.

Studnie i wodociągi miejskie

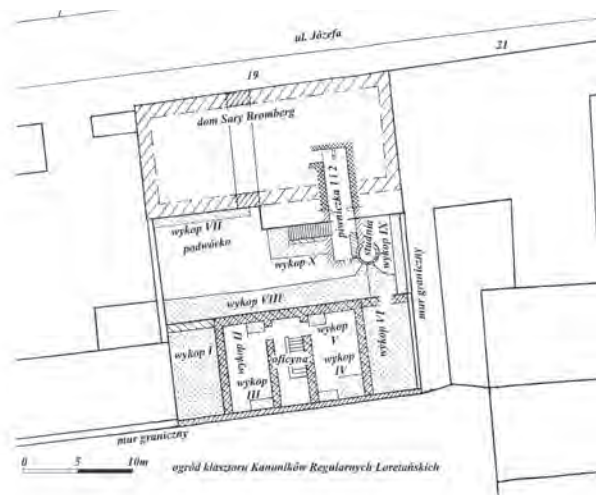
Obie osady wczesnośredniowieczne położone były w pobliżu dawnych koryt Wisły oraz przy niewielkich zbiornikach wodnych. Dzięki temu miały bezpośredni dostęp do wody zdatnej do picia i do celów gospodarczych. Problemy z dostępem do wody nadającej się do spożycia zaczęły się dla mieszkańców tutejszych osad dopiero po lokacji Kazimierza i otoczeniu miasta potężnym murem obronnym. Praktycznie fortyfikacje te odcięły mieszczan niemal całkowicie od dostępu do wody płynącej w obu korytach Wisły, ponieważ w murze obronnym znajdowały się tylko cztery bramy miejskie (Gliniana, Skawińska, Wielicka i Bocheńska), które dodatkowo usytuowano jedynie w zachodniej części miasta. Jego wschodnia część, a w rzeczywistości rozległy obszar od bramy Glinianej w północnym odcinku fortyfikacji do bramy Bocheńskiej w murze południowym,

⁴⁹ Krasnowolski Bogusław: *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*. Cz. 1. *Miasta Ziemi Krakowskiej, chronologia procesów osadniczych i typologia układów urbanistycznych*. Kraków 2004, s. 191–192.

⁵⁰ Por. Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz. Teren...*, s. 181–182; idem: *Kraków – Kazimierz, ul. Dajwór 27...*, s. 182; idem: *Kraków – Kazimierz, ul. Dajwór 27. Elekrownia...*, s. 202–203.

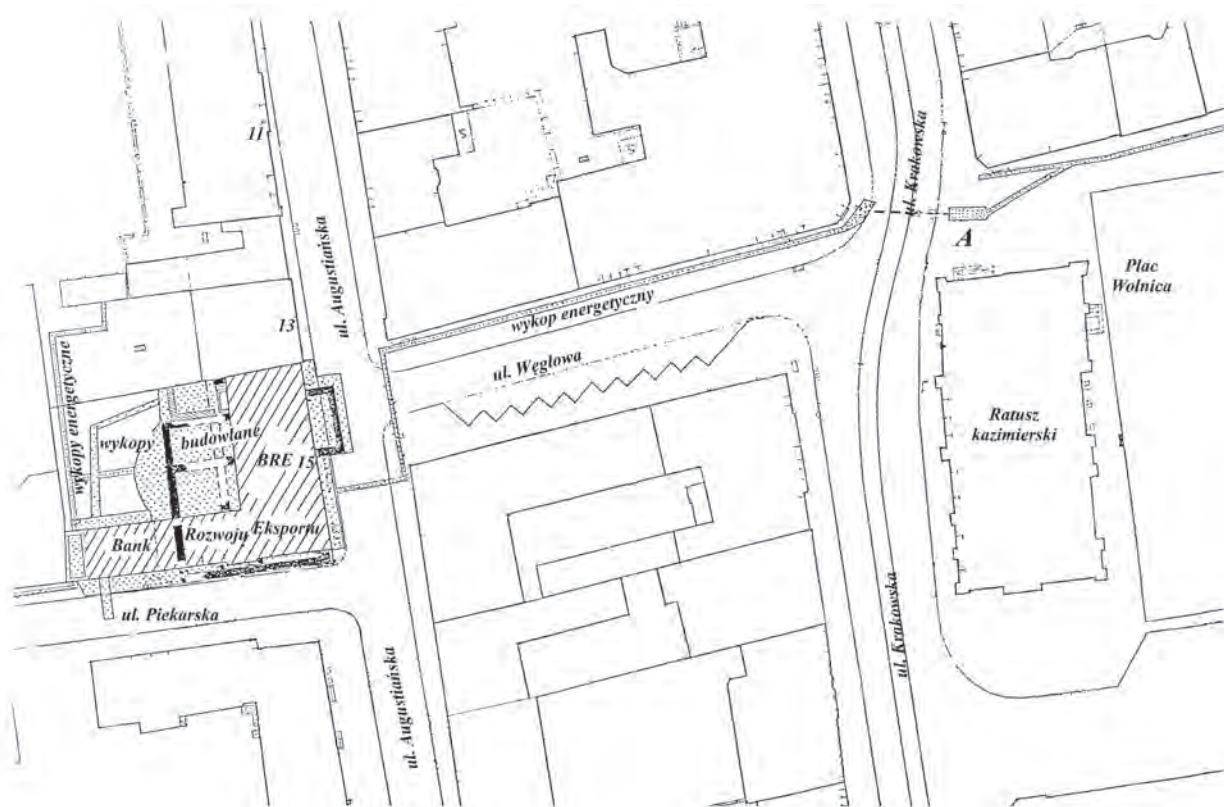

Ryc. 9. Kazimierz, ul. Kupa 3/5, wykopy budowlane. Relikty renesansowych zabudowań odkrytych po zachodniej stronie ul. Kupa oraz pozostałości studni i dwóch sadzawek przeznaczonych do gromadzenia wody; oprac. Emil Zaitz

Ryc. 10. Kazimierz, ul. Józefa 19, wykopy budowlane. Relikty zabudowań, studnia oraz pozostałości piwnic zlokalizowanych pod zabudową drewnianą z XVI–XVIII w.; oprac. Emil Zaitz

była całkowicie pozbawiona tego typu urządzeń. Zapewne w kilku miejscach znajdowały się niewielkie furtki umożliwiające wyjście na przedpole fortyfikacji obronnych oraz na teren istniejących tu pól uprawnych, pastwisk i ogrodów. Zbudowany w XIV wieku mur kurtynowy stanowił też zabezpieczenie miasta przed falą powodziową oraz przed skutkami gwałtownych wylewów rzeki, natomiast na co

Ryc. 11. Kazimierz, ul. Augustiańska 15 / ul. Piekarska, pl. Wolnica. Relikty kamienicy gotyckiej przy zachodniej pierzei dawnego rynku oraz przekop instalacyjny wzdłuż północnej pierzei placu (A – przekrój nawarstwień zadokumentowany na pl. Wolnica po północnej stronie ratusza). Sytuacja na planie miasta; oprac. Emil Zaitz

dzień odgradzał mieszkańców od dostępu do wody płynącej w Wiśle i gromadzącej się w dawnych stawach oraz w zbiornikach istniejących w miejscu domniemanych starorzeczy.

Problem dostępu do wody miał ogromne znaczenie dla funkcjonowania miasta, zwłaszcza w pierwszym okresie jego istnienia. Warto przypomnieć, że według obliczeń Stanisława Kutrzeby, już pod koniec XIV wieku mieszkało tu około 2000 stałych mieszkańców⁵¹. Korzystali oni z lokalnych, zapewne dość płytkich studni, wykopanych do poziomu występowania i zalegania podskórnych wód gruntowych. Zdecydowana poprawa warunków bytowania mogła nastąpić dopiero po zbudowaniu instalacji wodociagowych. Zapewne o nich mówił dokument królewski z 1533 roku, którym władca potwierdził przywileje mieszczan związane z istnieniem wodociągu miejskiego⁵². Średniowieczne miasto Kazimierz pobierało wodę przede wszystkim z ujęcia na Wiśle koło bramy Glinianej oraz ze stawu położonego we wsi Janowa Wola na prawym brzegu Zakazimierki, na terenie obecnego Podgórze. Miał się on znajdować na potoku Bonarka lub przy źródle Beciorka na Krzemionkach⁵³. Stąd wodę doprowadzano do miasta drewnianymi rurami, przebiegającymi pod mostem przed bramą Wielicką. Drugie ujęcie znajdowało się na korycie Starej Wisły, na przedmieściu Podbrzezie położonym po północnej stronie miasta. Wodociąg poprowadzono stąd do Kazimierza koło bramy Glinianej. W 1844 roku „w ziemi około 3 łokcie głębokości, dokopano się śladów głównego wodo-zbiornika (rząpia), z którego 9 rur drewnianych podziemnych rozchodziły się w różnym kierunku prowadząc wodę w różne strony mia-

sta”⁵⁴. Relikty bliżej nierozpoznanych instalacji wodociagowych lub kanalizacyjnych odkryto w 1934 roku przy ulicy Krakowskiej za kościołem Bonifratrów⁵⁵. Z obu ujęć wodę doprowadzano do skrzyż (rząpi), które znajdowały się przy południowo-wschodnim narożniku rynku, a także przy obecnej ulicy Piekarskiej oraz na terenie posesji przy ulicy

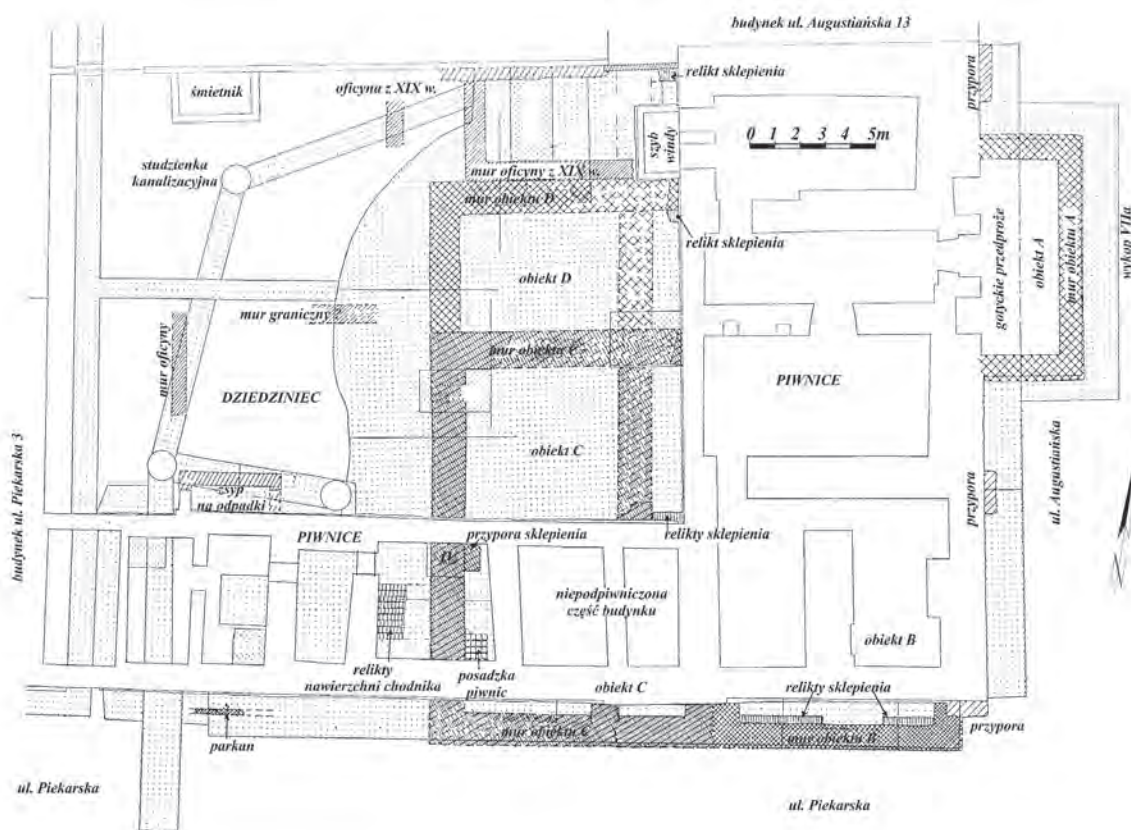
⁵¹ Konieczna Wanda: Początki Kazimierza..., s. 58; Kutrzeba Stanisław: *Ludność i majątek Kazimierza w końcu XIV stulecia*. „Rocznik Krakowski” 1900, t. 3, s. 185.

⁵² Krasnowolski Bogusław: *Lokacje i rozwój...*, s. 401.

⁵³ Grabowski Ambroży: *Skarbniczka naszej archeologii*. Lipsk 1854, s. 182–183. Jego zdaniem, było „tam piękne źródło wybornej wody, tryskające z pod skały do pasma Lasotni należnej”, którym w 1564 r. byli zainteresowani rajcy kazimierscy. W 1576 r. na gruncie należącym do miasta wykopany został staw „leżący przy drodze prowadzącej do Łagiewnik, który się zasiliał wodą z Bonarki”. W następnym roku odnotowano wydatki na „kładzenie rur z Bonarki do miasta”, zaś w 1579 r. „na podwyższenie rury od Bonarki przy moście wielickim”.

⁵⁴ Zob. *ibidem*, s. 183.

⁵⁵ Zob. Oleś Juliusz: *Krakowski węzeł wodny*. „Gaz i Woda” 1935, t. 15, nr 7, s. 254. Podczas przyłączania „realności do nowo zbudowanego kanału, natrafiono na połączenie domowe, czynne, z rur drewnianych, wierconych (...), które to połączenie przyłączone było do dawnego kanału ulicznego”. Z tej notatki można wnosić, że w 1934 r. były jeszcze czynne średniowieczne (?) drewniane rury włączone do kanału ulicznego.

Ryc. 12. Kazimierz, ul. Augustiańska 15 / ul. Piekarska, wykopy budowlane. Relikty gotyckiej kamienicy (obiekt B) z dostawionym przedprożem od strony dawnego rynku (obiekt A) oraz z renesansowymi dobudówkami od strony zachodniej (obiekty C i D); oprac. Emil Zaitz

Skawińskiej 8. Stąd mieszkańcy pobierali ją dla swoich potrzeb. W średniowieczu nitki wodociągu były też doprowadzone bezpośrednio do klasztorów oraz do znacznie większych kamienic mieszczańskich⁵⁶.

Niestety, dotychczasowe badania archeologiczne na Kazimierzu nie doprowadziły ani do odkrycia pozostałości drewnianych rur wodociągowych, ani też do zlokalizowania wspomnianych w źródłach pisanych zbiorników (rząpi), z których pobierano wodę dla potrzeb spożywczych i gospodarczych. Dotyczy to zarówno rurociągu opisanego przez Ambrożego Grabowskiego, który w 1844 roku został odkryty w sąsiedztwie bramy Glinianej⁵⁷, jak i zagadkowych instalacji wspomnianych przez Juliusza Olesia w 1935 roku koło klasztoru Bonifratrów przy ulicy Krakowskiej⁵⁸ oraz pozostałości drewnianych rur wodociągowych istniejących na terenie Podgórza między stawem w Bonarce (ewentualnie w Janowej Woli) a mostem przed bramą Wielicką. W 1577 i 1579 roku rajcy kazimierscy wydawali określone kwoty najpierw na kładzenie rur, którymi przepływała woda ze stawu w Bonarce do miasta, a później na ich podwyższenie przy moście wielickim⁵⁹. Wydaje się, że średniowieczne instalacje wodociągowe zostały uszkodzone i zapewne na znacznych odcinkach zniszczone podczas działań zbrojnych związanych z najazdem

szwedzkim. Przepuszczalnie doprowadzono wówczas nie tylko do całkowitej destrukcji ujęcia wody oraz instalacji wodociągowych w Podgórzu, ale też do fizycznej likwidacji głównych rurociągów rozprowadzających wodę po terenie miasta. Przepuszczalnie z tego powodu już w drugiej połowie XVII wieku Kazimierz pozostał już bez dostaw wody z Bonarki (Janowej Woli), zaś pobór bezpośrednio z koryta Starej Wisły i Zakazimierki został bardzo poważnie ograniczony. Podobnie jak w początkach funkcjonowania miasta, a więc przed powstaniem drewnianych wodociągów, ponownie głównym jej źródłem wody stały się prawdopodobnie studnie, które korzystały z płytko zalegających wód podskórnych. Wodę pozyskiwano też z niewielkich zbiorników (jam lub drewnianych skrzyń wkopanych w ziemię) gromadzących zazwyczaj wody opadowe, nadające się przede wszystkim do celów gospodarczych.

Podczas dotychczasowych badań archeologicznych nie udało się natrafić na studnie pochodzące ze średniowiecza. Może to mieć bezpośredni związek z faktem, że tego typu urządzenia były wielokrotnie czyszczone, naprawiane i przebudowywane, a większość z nich wykorzystywano aż do początku XX wieku (ryc. 9, 10). Z tego powodu pod koniec XIX stulecia oraz na przełomie XIX i XX wieku ich drewniane (rzadziej kamienne) cembrowiny przebudowano najpierw przy użyciu cegły maszynowej, a później przez zastosowanie betonowych kręgów. W drugiej połowie XX stulecia na terenie Kazimierza istniało jeszcze 12 studni, które na początku lat siedemdziesiątych traktowane były jako zapasowe ujęcia wodne na wypadek awarii wodo-

⁵⁶ Krasnowolski Bogusław: Lokacje i rozwój..., s. 401.

⁵⁷ Por. Grabowski Ambroży: *Skarbniczka...*, s. 183.

⁵⁸ Zob. Oleś Juliusz: *Krakowski węzeł...*, s. 254.

⁵⁹ Por. Grabowski Ambroży: *Skarbniczka...*, s. 182–183.

ciągów miejskich (i wojny). Wszystkie były już wówczas przebudowane przy użyciu betonowych kręgów. Z ewidencyjnych planów miasta wynika, że tylko trzy spośród nich znajdowały się we wschodniej części miasta, a więc na terenie gminy żydowskiej, która po II wojnie światowej była bardzo mocno zdziesiątkowana.

Na pozostałości niewielkich studni zasypanych (zagruzowanych) w czasach nowożytnych natrafiono podczas badań archeologicznych tylko kilkakrotnie. Resztki takiego obiektu odkryto w trakcie badań sondażowych prowadzonych w kamienicy przy ulicy Piekarskiej 1 / ulicy Augustiańskiej 15 (ryc. 11, 12), a przypuszczalnie także podczas odbudowy kamienicy z XIX wieku przy ulicy Estery, między placem Nowym a ulicą Józefa. Obiekt odkryty w piwnicy budynku położonego przy ulicy Piekarskiej był wykopany w gliniastym calcu i zagłębiony do poziomu około 200,65 m n.p.m., czyli blisko 200 cm poniżej poziomu użytkowego terenu z czasu jej wykonywania. Posiadał cembrowinę z desek, która była od zewnątrz obsypana czystym, gruboziarnistym piaskiem. Dość płytko usytuowane dno sprawiało, że studnia zawierała stosunkowo niewielkie ilości wody i zapewne z tego powodu została zlikwidowana. Zsypano do niej różnorodne odpadki z dużą ilością szczątków organicznych, z połupanymi kośćcami zwierzęcymi (m.in. łeb krowy) oraz fragmentami cegieł barokowych z XVII–XVIII wieku. Kolejny domniemany obiekt studzienny znaleziono na podwórzu posesji przy ulicy Estery / placu Nowym⁶⁰. Było to owalne zagłębienie o dość znacznych wymiarach (ok. 4,5 × 5 m) i o głębokości ponad 300 cm. Przypuszczalnie wykopano je z myślą o zbudowaniu cembrowiny umożliwiającej korzystanie z wody gromadzonej w studni. W ścianach tego wkopu znajdował się rodzaj platformy budowlanej, która prawdopodobnie najpierw służyła do wyrzucania ziemi podczas kopania studni, a później do wykonania drewnianej obudowy (cembrowiny) i do obsypania jej piaskiem lub ziemią. Wydaje się, że w przypadku obu tych obiektów piasek umieszczony wokół (po zewnętrznej stronie) drewnianej cembrowiny oczyszczał (filtrował) wodę przenikającą do zbiornika z opadów oraz ze stropu gliniastych warstw calcowych.

Żaden z dotychczas rozpoznanych obiektów studziennych nie był wykopany do poziomu warstw wodonośnych, a zatem były to zbiorniki gromadzące przede wszystkim wody opadowe i tylko w niewielkim stopniu pobierające ją ze źródła znajdującego się w warstwie wodonośnej. Ten wzgląd mógł powodować, że niektóre z nich porzucono przede wszystkim z powodu braku wody nadającej się do spożycia. Warto też pamiętać, że studnie oraz inne zbiorniki wodne na Kazimierzu były często narażone na zanieczyszczenia spowodowane zalewaniem ich wodami powodziowymi zabrudzonymi mułem oraz szczątkami różnorodnych materiałów organicznych, fekaliami i zawiesiną z materiałów mineralnych. Każdorazowo po ustąpieniu powodzi takie obiekty musiały być czyszczone, zaś naniesiony do nich muł, glina, piasek oraz szczątki roślinne wybierane i usuwane. Dopiero później gromadząca się w nich woda mogła nadawać się do celów spożywczych i na potrzeby gospodarcze.

Sadzawki, stawy

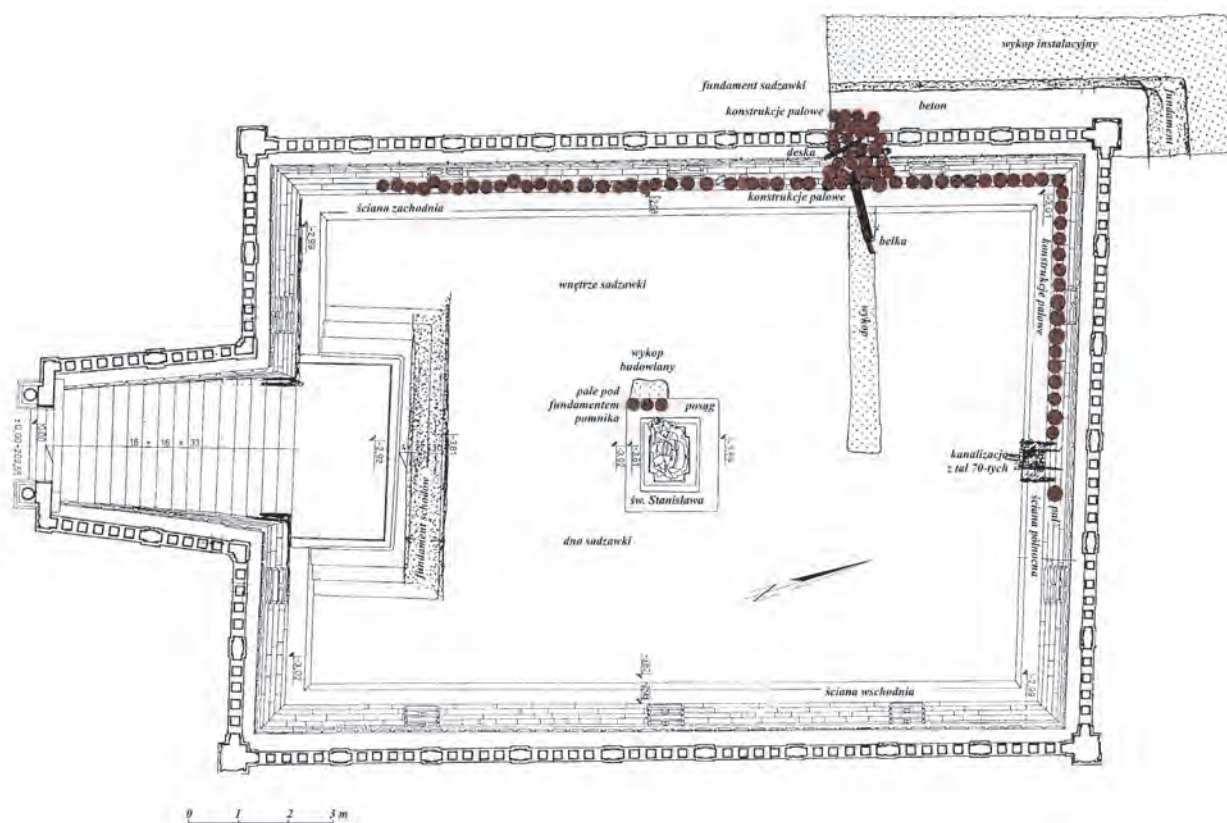
Na terenie średniowiecznego Kazimierza znajdowały się dwa naturalne zbiorniki wodne. Najbardziej znany z nich jest staw określany mianem sadzawki św. Stanisława, który znajduje się po północno-wschodniej stronie Skałki. Prowadzone w ostatnich latach badania archeologiczne i analizy geochemiczne⁶¹ pozwoliły ustalić, że w tym miejscu znajduje się wywierzyisko, z którego do dziś wypływa solanka o cechach typowych dla wód pochodzących z rejonu Wieliczki. Układ nawarstwień w najbliższym jego sąsiedztwie wskazywał, że pierwotnie było to dość duże jezioro, usytuowane u podnóża skał wapiennych i ciągnące się w kierunku północnym do muru obronnego zamykającego teren miasta (ryc. 2, 3). Podczas badań prowadzonych w 2007 roku ustalono, że do głębokości około 300 cm zalegały tu piaszczysto-gruzowe i gliniaste nasypy pochodzące z czasów nowożytnych. Prawdopodobnie były one powiązane z zasypywaniem jeziora i z budową w jego części południowej sadzawki o zarysie i kształcie istniejącym do dziś. W ramach ówczesnych prac budowlanych centralną część wywierzyiska otoczono kilkoma rzędami pali wbitych pionowo w utwory akumulacyjne pokrywające jego dno. Na nich posadowiono później fundamenty schodów oraz kamiennych murów zamykających czworobokiem budowaną sadzawkę (ryc. 13–16). Do prac konstrukcyjnych wykorzystano przede wszystkim drewno olszy, które – jak wykazały badania dendrologiczne na próbach pobranych z 14 pali – ścięto około 1682 roku⁶². A więc uporządkowanie terenów położonych po północno-wschodniej stronie klasztoru Paulinów można wiązać dopiero z drugą połową XVII stulecia oraz z przemianami, jakie tu zaszły po usunięciu zniszczeń spowodowanych wojnami szwedzkimi i okupacją Kazimierza w latach 1655–1657, a także dwukrotnymi powodziami, które niszczyły Kazimierz w 1670 i 1675 roku⁶³. Budowę sadzawki św. Stanisława zakończono wykonaniem ozdobnego ogrodzenia wraz z bramką (fundacja biskupa Zadzika). Wówczas ta część ogrodu i zespołu klasztorowego uzyskała kształt istniejący z niewielkimi zmianami do dziś. Analizy geochemiczne przeprowadzone przez Macieja Pawlikowskiego wykazały, że w sadzawce znajduje się bardzo mocno zasolona woda, o cechach typowych dla podkrakowskich solanek. Nie nadawała się ona do bezpośredniego spożycia, natomiast mogła być używana do różnych celów gospodarczych, w tym także do pozyskiwania soli. Wydaje się też, że obecność wód solankowych mogła wpływać na bardzo wczesne zasiedlenie najbliższych okolic Skałki oraz północno-zachodniej części Kazimierza przez różne grupy osadników już od okresów pradziejowych, natomiast

⁶⁰ Kubica-Kabacińska Ewa: „Sprawozdanie...”.

⁶¹ Badania prof. Macieja Pawlikowskiego z Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie.

⁶² Zaitz Emil: „Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych w 2003 i 2004 roku...”; Krąpiec Marek, Kłusek Małgorzata: „Wyniki analiz dendrochronologicznych...”.

⁶³ Świszczowski Stefan: *Założenie i rozwój...*, s. 36, 59–60.

Ryc. 13. Kazimierz, Skalka, sadzawka św. Stanisława. Rzut sadzawki z zaznaczonymi wykopami badawczymi oraz relikdami drewnianej palisady, na której posadowiono mury obiektu; oprac. Emil Zaitz

w czasach historycznych od młodszej fazy wczesnego średniowiecza (tj. od X do XI stulecia)⁶⁴.

Bagno, staw lub zamulone zakole rzeki mogło też istnieć pomiędzy Skalką a kościołem św. Jakuba. Teren ten zaznacza się charakterystycznym wygięciem fortyfikacji obronnych oraz położeniem bramy Skawińskiej. Usytuowano ją nie na osi jednej z ulic biegnących z rynku (tj. na przedłużeniu ulicy Piekarskiej lub Skawińskiej), lecz pomiędzy nimi. Przyczyną tego mógł być fakt, że na linii przebiegu ulicy Piekarskiej znajdował się domniemany staw, który został uwidoczniiony jeszcze na mapie Kazimierza z 1702 roku (ryc. 4). Na północy przylegał on do ogrodów klasztornych, zaś na zachodzie do muru obronnego. Badania archeologiczne prowadzone w ogrodach po południowej stronie Skalki potwierdziły istnienie w tym miejscu wyraźnego zagłębienia wypełnionego nowożytnymi nasypami piaszczystymi i gruzowymi. Utwory te miały miąższość około 290 cm, a pod nimi do głębokości 480 cm zalegały namuły rzeczne (iły, piasek, gliny, otoczaki, żwir) z ceramiką nowożytną⁶⁵. Podczas późniejszych wierceń stwierdzono, że tego rodzaju nasypy miały lokalnie miąższość dochodzącą nawet do 620 cm. Dopiero pod nimi zalegały piaszczyste utwory calcowe. Rozpoznane nasypy niwelacyjne i namuły rzeczne pozwalają sądzić, że po południowej

A)

B)

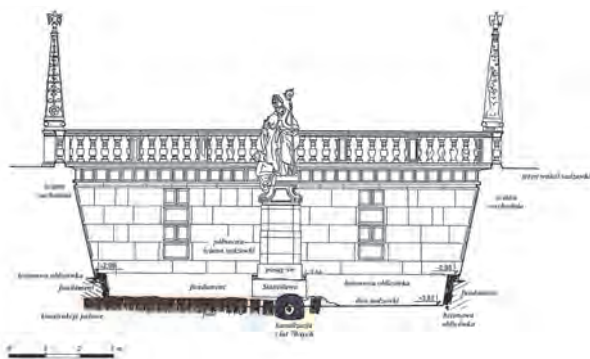
Ryc. 14. Kazimierz, Skalka, sadzawka św. Stanisława. Zachodnia i północna ściana sadzawki z widocznymi wierzchołkami pionowych pali odkrytych pod fundamentem ścian (A) oraz skupisko słupów w przekopie kanalizacyjnym pod murem zachodnim (B). Widok od południa (A) i od wschodu (B), fot. Emil Zaitz

stronie Skalki teren mógł być często rozmywany przez wody powodziowe, wpływające od południa z koryta Wilgi do Zakazimierki. W źródłach pisanych znalazło to potwierdzenie w postaci opisu wielkiej powodzi z 1670 roku. Wzburzone wody spowodowały wówczas rozmycie przedpola fortyfikacji i podmycie muru obronnego koło bramy Skawińskiej, a w konsekwencji do jego zawalenia⁶⁶. Mur kurtynowy został odbudowany i przesunięty kilka (lub kilkanaście) metrów w kierunku wschodnim, a więc do wnętrza miasta. Możliwe, że śladem tamtej powodzi jest też wspomniany wcześniej staw zarejestrowany na planie miasta z 1702 roku. Ostatnio w opracowaniach historyków pojawiła się sugestia wskazująca na możliwość istnienia między Skalką a kościołem św. Jakuba placu handlowego związanego z przedlokacyjnymi osadami

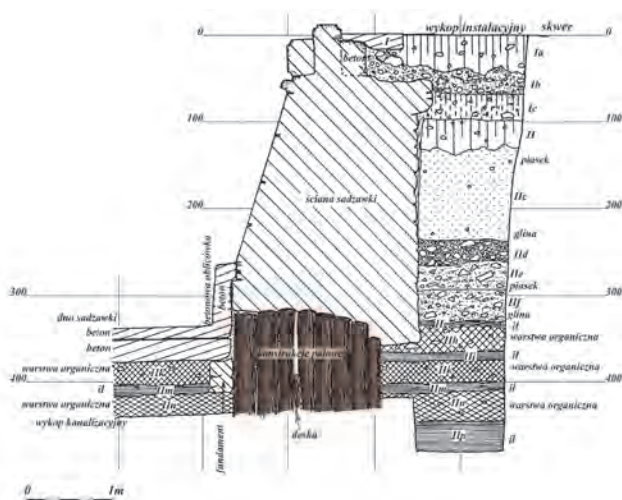
⁶⁴ Zob. Lenkiewicz Teresa, Radwański Kazimierz: *Wyniki badań...*, s. 100–133.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 100–133; Radwański Kazimierz: *Kraków przedlokacyjny...*, s. 234–239.

⁶⁶ Dębowski Teofil: „Kraków – Kazimierz, ul. Skawińska 27...”.

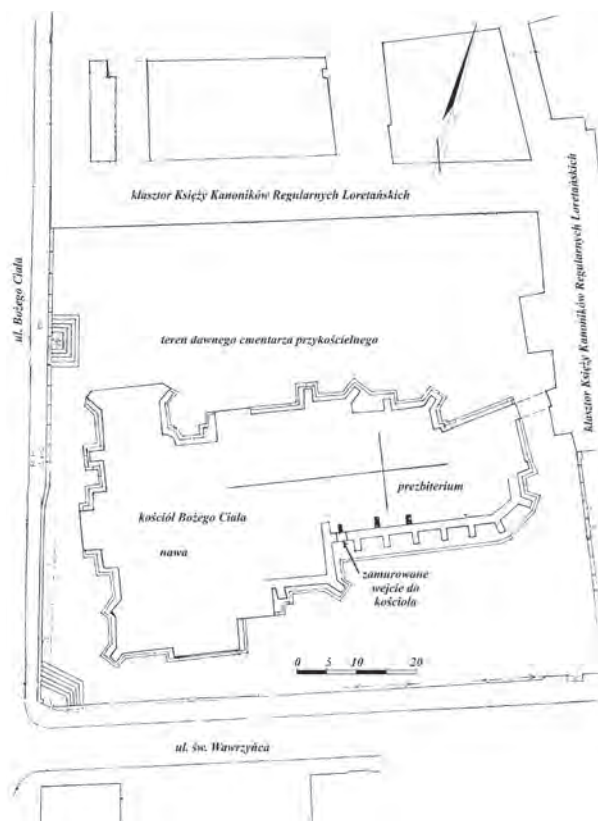
Ryc. 15. Kazimierz, Skalka, sadzawka św. Stanisława. Północna ściana sadzawki oraz mur pomnika z zaznaczonym rozmieszczeniem odstępionych wierzchołków pali pod ich fundamentami. Widok od południa; oprac. Emil Zaitz

Ryc. 16. Kazimierz, Skalka, sadzawka św. Stanisława. Przekrój zachodniego muru sadzawki oraz nawarstwień zadokumentowanych po obu stronach obiektu. Pod fundamentem relikty drewnianej palisady tworzącej kilkurzędowy pierścień wokół źródła (wywierzyńska) wody solankowej; oprac. Emil Zaitz

funkcjonującymi na terenie Kazimierza⁶⁷. Przepuszczenie to nie znajduje jednak potwierdzenia w ukształtowaniu terenu oraz w nieustannym zagrożeniu powodziowym tej części kazimierskiej wyspy, powodowanym przez wody wypływające z Wilgi do koryta Zakazimierki.

Przekazy historyczne z XIV stulecia mówią też o bagnach (mokradłach), które prawdopodobnie znajdowały się w rejonie obecnego kościoła Bożego Ciała⁶⁸. Teren ten jest jednak bardzo słabo rozpoznany pod względem archeologicznym. Podczas prac sondażowych wykonanych wewnątrz prezbiterium nie stwierdzono obecności utworów charakterystycznych dla obszarów podmokłych i dla bagien⁶⁹. Bezpośrednio na piasku calcowym znajdowała się tu warstwa humusowa pełniąca funkcję poziomu użytkowego przed powstaniem świątyni oraz w czasie wznoszenia jej prezbiterium (ryc. 17, 18). Na nieprzepuszczalną glinę oraz na utwory ilaste, sprzyjające powstawaniu bagien, natrafiono natomiast po przeciwległej stronie ulicy św. Wawrzyńca, na tyłach kamienicy położonej przy placu Wolnica 6. Tego rodzaju utwory calcove doprowadziły tu do powstania bardzo

Ryc. 17. Kazimierz, ul. Bożego Ciała / ul. św. Wawrzyńca, kościół Bożego Ciała, wykopy sondażowe. Badania archeologiczne w prezbiterium kościoła; oprac. Emil Zaitz

mocno zglinionej i zawilgoconej warstwy odpadkowej, zawierającej duże ilości zbutwiałych szczątków organicznych. Obecność takich warstw może wskazywać, że przekazana przez Macieja Miechowitę w połowie XIV wieku wiadomość o bagnie istniejącym w miejscu kościoła Bożego Ciała (związany ze skradzioną monstrancją)⁷⁰ może odnosić się do terenów położonych w rejonie nawy kościoła, ewentualnie po jego południowej lub zachodniej stronie.

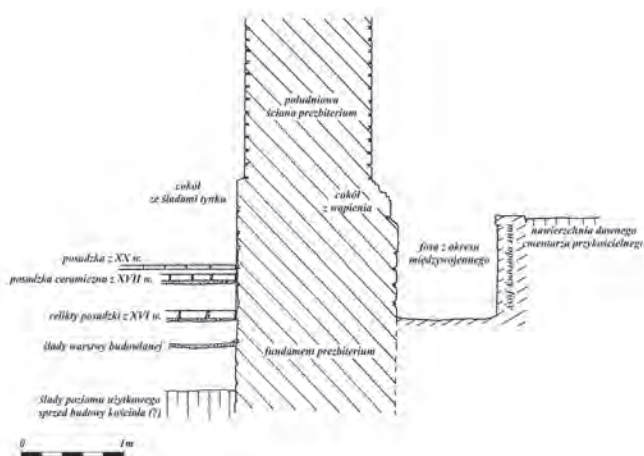
Druga osada przedlokacyjna funkcjonująca na terenie obecnego Kazimierza była położona również w pobliżu zbiornika wodnego określanego stawem Jeziorzysko, który po lokacji miasta pozostał na wschodnim przedpolu jego fortyfikacji obronnych (ryc. 1–3). Była to osada identyfikowana zazwyczaj ze znaną ze źródeł historycznych wsią Bawół. Przepuszcza się, że w latach 1276–1278 lokowano ją na prawie niemieckim. Jej śladem są niezbyt liczne zabudki archeologiczne, odkrywane w rejonie obecnej ulicy

⁶⁷ Starzyński Marcin: *Średniowieczny Kazimierz...*, s. 20.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 28. Marcin Starzyński ustalił, że miedzianą monstrancję porzucono w bagnie zwanym Mate, znajdującym się nieopodal kościoła św. Wawrzyńca we wsi Bawół. W takim przypadku wspomniane bagno Mate mogło się znajdować w pobliżu stawu Jeziorzysko.

⁶⁹ Zob. Zaitz Emil: „Badania archeologiczne w prezbiterium kościoła Bożego Ciała na Kazimierzu w 2003 roku”. Kraków 2003, mps w archiwum DKP MAK.

⁷⁰ Świszczowski Stefan: *Założenie i rozwój...*, s. 36.

Ryc. 18. Kazimierz, ul. Bożego Ciała / ul. św. Wawrzyńca, kościół Bożego Ciała, wykopy sondażowe. Południowa ściana prezbiterium z zaznaczonymi relikdami poziomów użytkowych (posadzek), z warstwą humusową sprzed budowy świątyni oraz z obecną nawierzchnią cmentarza przy ścianie kościoła; oprac. Emil Zaitz

Szerokiej, natomiast sama ulica uważana jest za pozostałość centralnego placu (łąki), wokół którego rozlokowane były zagrody włościan⁷¹. Zdaniem badaczy, skupiska obecnej zabudowy położonej po wschodniej i zachodniej stronie ulicy Szerokiej odpowiadają dawnym wiejskim działkom siedliskowym. W skład osady wchodził też wspomniany wcześniej staw położony przy obecnej ulicy Dajwór, po wschodniej stronie synagogi Starej. Stanowił on rezeruar wodny wykorzystywany przede wszystkim do celów gospodarczych (m.in. do pojenia bydła). Do niego niewielkim ciekim mogła też spływać woda opadowa zbierająca się na łące położonej w centrum wsi Bawół. Z omawianą osadą powiązany był prawdopodobnie kościół św. Wawrzyńca, który znajdował się na południowo-zachodnim obrzeżu osady (w pobliżu domniemanego gródka z IX–X wieku), a po raz pierwszy wzmiankowany dopiero w 1322 roku. Pierwotnie mogła to być świątynia drewniana, która prawdopodobnie została wzniesiona jako fundacja rycerska Piotra Dunina Własta ze Skrzynna⁷². Po lokacji miasta w 1335 roku wieś Bawół oraz związany z nią staw pozostały do 1340 roku poza granicami nowego miasta. Dopiero wówczas Kazimierz Wielki wykupił wieś Bawół (wraz

z polami uprawnymi) i przekazał ją miastu. Przypuszczalnie centrum ówczesnej osady oraz jej zabudowania zostały włączone do Kazimierza, natomiast pola wiejskie, łąki i pastwiska nadal pozostały poza jego fortyfikacjami (na przedpolu miasta) i były później określane mianem folwarku Bawół. Całkowita zmiana charakteru dotychczasowej osady wiejskiej przyłączonej do miasta nastąpiła dopiero pod koniec XV wieku, a więc po rozporządzeniu króla Jana Olbrachta z 1484 roku w sprawie przesiedlenia Żydów na Kazimierz i osadzenia ich „koło murów przy kościele św. Wawrzyńca”⁷³.

Późnośredniowieczne zbiorniki wodne

Średniowieczne miasto – jak już wspomniano – korzystało z różnorodnych stawów i sadzawek przeznaczonych do gromadzenia i magazynowania wód opadowych na potrzeby gospodarcze. Wśród nich istniały też zbiorniki wody pitnej dostarczanej miejskimi wodociągami⁷⁴. Przypuszczalnie były to niewielkie skrzynie (rzapie) znajdujące się – jak wskazują źródła pisane – w południowo-wschodnim narożniku rynku, przy ulicy Piekarskiej oraz na posesji przy ulicy Skawińskiej 8. Podczas dotychczasowych badań nie natrafiono na zbiorniki powiązane z wodociągami, natomiast przy kilku posesjach odkryto niewielkie zagłębienia (cysterny?) przygotowane prawdopodobnie do magazynowania wody opadowej. W ich najbliższym sąsiedztwie nie zaobserwowano ani śladów drewnianych rur wodociągowych, ani też rowów doprowadzających do nich wodę otwartymi kanałami. Z tego powodu można sądzić, że spływała tu deszczówka z dachów najbliższej usytuowanych zabudowań oraz z powierzchni dróg i uliczek położonych w ich sąsiedztwie. Kształt i lokalizacja dotychczas odkrytych i rozpoznanych zbiorników wskazywałyby, że był to rodzaj niewielkich sadzawek wykopanych w ziemi i przeznaczonych do gromadzenia wody na potrzeby gospodarcze. Pierwszą z nich odkryto przy ulicy Gazowej na terenie posesji przy ulicy św. Wawrzyńca 13 (ryc. 19–22)⁷⁵. Jej położenie na placu handlowym wskazuje, że mogła być powiązana z funkcjonowaniem Rynku Bydłęcego (Psiego Rynku) oraz z prowadzonym tu handlem żywymi zwierzętami. Obiekt ten miał długość około 11,5 m i szerokość blisko 7 m, zaś jego głębokość w pierwszej fazie istnienia mogła dochodzić nawet do 180 cm. Z biegiem czasu sadzawka ulegała częściowemu zamuleni. W związku z tym była kilkakrotnie czyszczona, a jej dno i stoki dodatkowo umacniano kamieniami, tworząc rodzaj zwartej płaszczyzny wykonanej z brukowców oraz z drobnego tłuczniwa wapiennego. Wydaje się, że powstanie i nadanie ostatecznego kształtu sadzawce było powiązane z wybrukowaniem Psiego Rynku oraz z funkcjonowaniem zlokalizowanej przy nim reprezentacyjnej budowli architektonicznej z ryzalitami umieszczonymi w zachodniej fasadzie. Zalegające w niej namuliska oraz nasypy niwelacyjne sugerowały, że zbiornik zlikwidowano ostatecznie w XVII stuleciu. Być może stało się to na skutek zniszczeń spowodowanych najpierw działaniami wojennymi w czasie najazdu szwedzkiego w latach 1655–1657, a później zaniedbaniami związanymi z okupacją i upadkiem miasta.

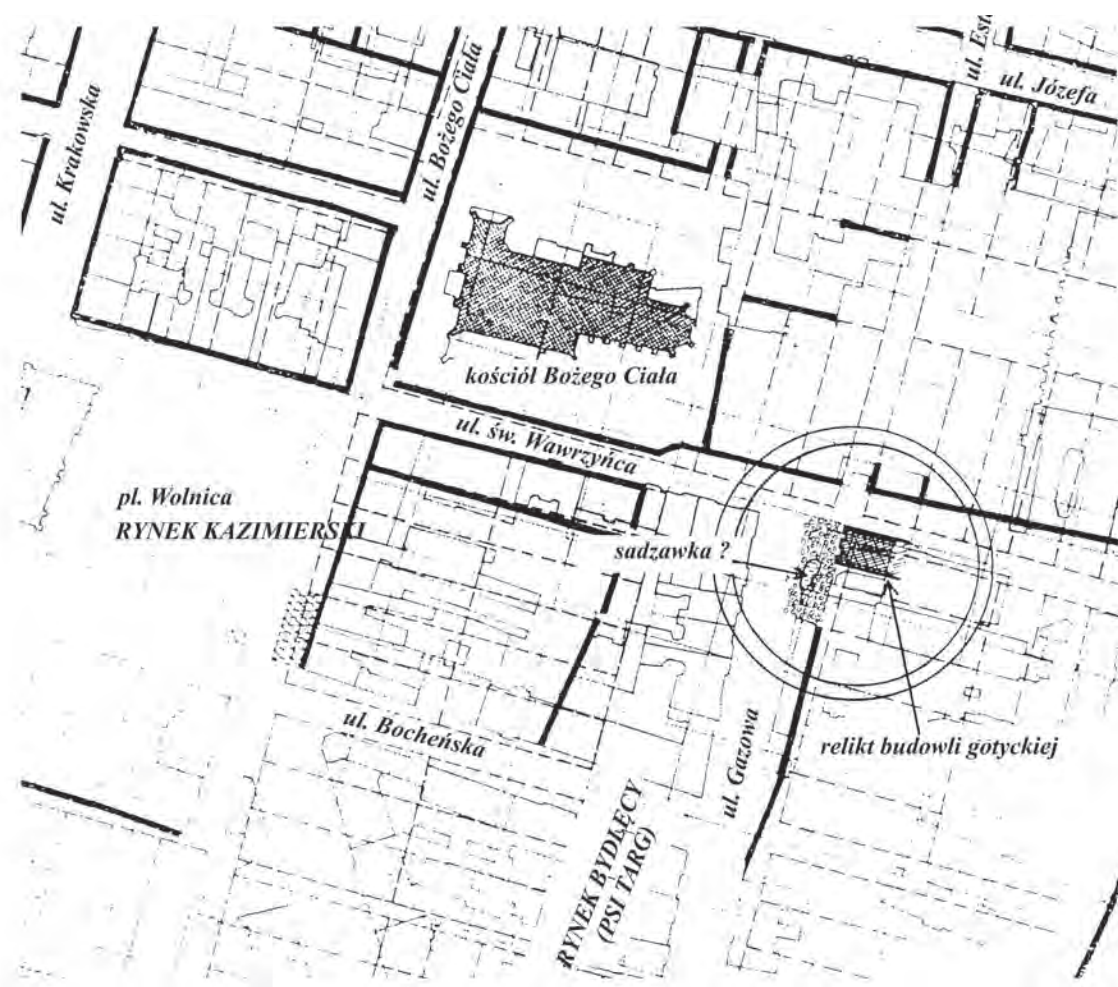
⁷¹ Krasnowolski Bogusław: Lokacje i rozwój..., s. 386–387; Krasnowolski Bogusław, Łukacz Marek: Zabudowa mieszkalna..., s. 143–178.

⁷² Ze względu na wezwanie typowe dla kościołów niemieckich z X w. i czeskich z XI–XII stulecia uważa się, że była to budowla wczesnośredniowieczna. Por. Świszczowski Stefan: *Założenie i rozwój...*, s. 38; Jamka Rudolf: *Kraków w pradziejach...*, s. 224–225; Krasnowolski Bogusław: Lokacje i rozwój..., s. 392.

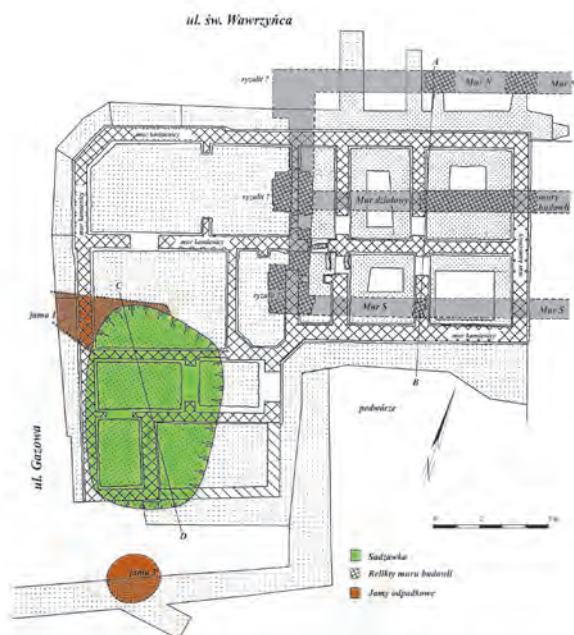
⁷³ Świszczowski Stefan: *Miasto żydowskie na Kazimierzu w świetle nowych badań*. „Biuletyn Krakowski” 1960, t. 2, s. 51.

⁷⁴ Idem: *Założenie i rozwój...*, s. 56; Krasnowolski Bogusław: Lokacje i rozwój..., s. 401.

⁷⁵ Zaitz Emil: *Sprawozdanie z badań archeologicznych przy Rynku Bydłęcym...*, s. 103–124.

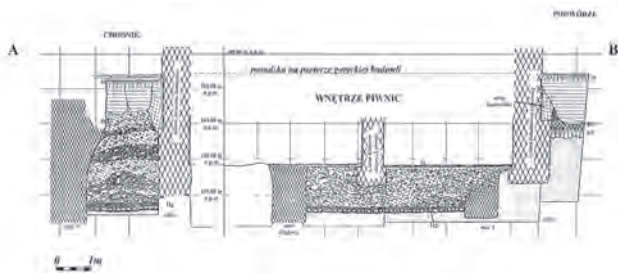

Ryc. 19. Kazimierz, ul. św. Wawrzyńca 13 / ul. Gazowa, wykopy budowlane. Relikty średniowiecznych obiektów odkrytych w północnej części dawnego Rynku Bydłęcego. Lokalizacja na planie wykonanym przez Bogusława Krasnowolskiego; oprac. Emil Zaitz

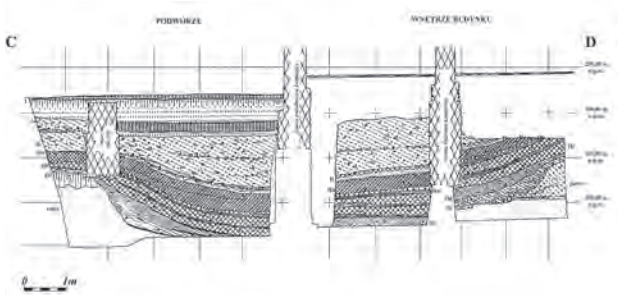

Ryc. 20. Kazimierz, ul. św. Wawrzyńca 13 / ul. Gazowa, wykopy budowlane. Relikty średniowiecznej budowli handlowej oraz domniemanych sadzawek (jama 1, jama 2) i jamy odpadkowej (jama 3) usytuowanych w północno-wschodniej partii średniowiecznego Rynku Bydłęcego (A–B i C–D = przekroje nawarstwień); oprac. Emil Zaitz

Funkcję zbiornika gromadzącego wody opadowe na Rynku Bydłym mogła też pełnić drewniana budowla, której pozostałością jest jama 1 (ryc. 20). Był to rodzaj obiektu półziemiankowego, wkopanego w gliniasty calej i zaopatrzonego w drewnianą podłogę lub dno wymoszczone drewnem. Obiekt funkcjonował na rogu placu targowego jeszcze przed wzniesieniem tu murowanego budynku. W jego zasypisku znajdowały się nasypy niwelacyjne powiązane bezpośrednio z likwidacją zbiornika. Brak zabytków ruchomych utrudnił datowanie obiektu, jednak obecność w zasypisku drobnych okruchów cegieł oraz usytuowanie w najbliższym sąsiedztwie kolistej jamy odpadkowej (jama 3), do której podczas likwidacji wyrzucono późnośredniowieczny dzban gliniany z XV wieku sugerowały, że chodziło tu również o obiekt zlikwidowany w związku z porządkowaniem terenu po wzniesieniu murowanej budowli handlowej przy Rynku Bydłym. Relikty podobnych obiektów ziemnych pojawiały się także w innych częściach miasta, jednak ich datowanie, interpretacja oraz związek z gromadzeniem wody nie zawsze są jednoznaczne i oczywiste. Z tego powodu uważane są często albo za półziemiankowe obiekty o charakterze mieszkalnym, albo też za budowle ziemne powiązane z nieokreśloną bliżej działalnością gospodarczą. Ich interpretację i datowanie utrudnia również brak

Ryc. 21. Kazimierz, ul. św. Wawrzyńca 13 / ul. Gazowa, wykopy budowlane. Przekrój (A–B) murów średniowiecznej budowli handlowej, relikwów poziomu użytkowego we wnętrzu piwnic tej budowli (IIg) oraz gruzowe nasypy niwelacyjne uformowane po jej likwidacji w XIX w.; oprac. Emil Zaitz

Ryc. 22. Kazimierz, ul. św. Wawrzyńca 13 / ul. Gazowa, wykopy budowlane. Przekrój (C–D) fundamentów kamienicy z XIX stulecia oraz różnoczasowych nawarstwień wypełniających zasypianą sadzawkę; oprac. Emil Zaitz

zabytków archeologicznych oraz bardzo zły stan zachowania. Dużym utrudnieniem przy określaniu ich chronologii może też być obecność w najbliższym otoczeniu warstwy kulturowej, która pełniła funkcję poziomu użytkowego funkcjonującego od wczesnego średniowiecza aż do czasów nowożytnych, często do XVII–XVIII stulecia.

Na resztki kolejnych zbiorników związanych z gromadzeniem i magazynowaniem wód opadowych natrafiono podczas badań prowadzonych przy ulicy Kupa 3/5 (ryc. 9, 23). Był to prawdopodobnie teren wchodzący w skład zespołu zabudowań Libuszhofu, a więc szeroko rozumianego dworu Jordanów (*curia generosi Achatii Jordan de Zakliczynie*)⁷⁶. Na tyłach kamienicy pochodzących z XVI–XVII wieku istniały dwa różnoczasowe zbiorniki (sadzawki lub cysterny), przeznaczone zapewne do gromadzenia wody na potrzeby mieszkańców (lub dla zwierząt domowych). Miały one niemal kolisty obrys (o średnicy około 600 i 700 cm, natomiast ich nieckowate dno znajdowało się na głębokości około 120 i 180 cm poniżej ówczesnego poziomu użytkowego. W ich warstwowanym (zapewne

Ryc. 23. Kazimierz, północno-wschodnia część miasta. Rejon dworu Jordanów z Zakliczyna (Libuszhofu) zarejestrowany na archiwalnym planie miasta z 1796 r.; oprac. Emil Zaitz

na skutek stopniowego zamulania) zasypisku znalazły się wstawki nieprzepuszczalnych glin i ilów oraz warstewki organiczne z różnorodnymi szczątkami roślinnymi i odpadkami gospodarczymi (kości, pojedyncze fragmenty naczyń), a także z niezbyt licznymi ułamkami ceramiki budowlanej (okruchy cegieł, ułamki dachówek ceramicznych). Po zasypianiu obu sadzawek na ich stropie wykształciła się warstwa odpadkowa o miąższości 70–90 cm, która zawierała różnorodne szczątki organiczne oraz duże ilości kości zwierzęcych. W jej obrębie pojawiały się też resztki konstrukcji drewnianych pochodzących zapewne ze ścian budynków oraz z podłóg, a także ślady klepek uformowanych z gliny⁷⁷. Warstwa ta formowała się pod koniec XVII oraz w pierwszej połowie XVIII wieku.

W sąsiedztwie zbiornika położonego na tyłach posesji przy ulicy Kupa 5 odkryto też zasypianą studnię z cembrowną wykonaną z cegły maszynowej, a więc całkowicie przebudowaną pod koniec XIX lub na początku XX wieku (ryc. 9). Sąsiedztwo studni i domniemanej sadzawki może wskazywać, że w tym rejonie mogło znajdować się źródło (wywierzyisko) wody podziemnej, z którego najpierw zasilana była sadzawka, zaś później – po ujęciu go cembrowną – korzystano za pośrednictwem studni. Obiekty o analogicznych funkcjach, a także o podobnym składzie i charakterze zasypiska mogły istnieć także w sąsiedztwie innych kamienic położonych w obu częściach Kazimierza. Ich identyfikacja jest zazwyczaj możliwa tylko podczas systematycznych badań archeologicznych prowadzonych na większą skalę i obejmujących znaczną część powierzchni średniowiecznej działki siedliskowej. Wówczas udaje się rozpoznać również obiekty związane z funkcjonowaniem zaplecza gospodarczego kamienic mieszczkańskich. Podczas badań w niewielkich wykopach sondażowych oraz w wąskich przekopach instalacyjnych i budowlanych odkrywano są zazwyczaj fragmenty obiektów ziemnych trudnych do zinterpretowania i datowania. Ewentualne zbiorniki na wodę można zidentyfikować tylko dzięki rozpoznaniu charakterystycznego zasypiska, w którym zalegają namuły pochodzące zazwyczaj z końcowego okresu ich funkcjonowania oraz nasypy z likwidacji.

⁷⁶ Por. Krasnowolski Bogusław: *Ulice i place...*, s. 118–120; Zaitz Emil: „Sprawozdanie z badań archeologicznych przy odbudowie muru granicznego przy pl. Nowym w Krakowie (wykop I)”. Kraków 1995; mps w archiwum DKP MAK; i dem: „Sprawozdanie z badań archeologicznych w 1998 roku...”.

⁷⁷ Zob. Zaitz Emil: „Sprawozdanie z badań archeologicznych w 1998 roku...”.

Średniowieczna kanalizacja

W opracowaniach historycznych prezentujących funkcjonowanie średniowiecznego Kazimierza dość często pojawiają się informacje o istnieniu już w XVI wieku murowanej kanalizacji. Główne ciągi instalacji odprowadzających ścieki i wody opadowe miały być prowadzone wewnątrz poszczególnych bloków zabudowy mieszczańskiej i wyprowadzane na zewnątrz fortyfikacji, do fos i rzek otaczających miasto⁷⁸. Dotychczasowe badania archeologiczne nie doprowadziły jednak do odkrycia jakichkolwiek pozostałości kanalizacji miejskiej pochodzącej sprzed XIX stulecia. Wydaje się, że wody opadowe, ścieki oraz inne nieczystości spływały rynsztokami wykonanymi wzdłuż dróg i ulic, ewentualnie rowami odwadniającymi, które rzeczywiście mogły być przekopane na tyłach zabudowań i prowadzić od centrum miasta do linii murów obronnych zamykających jego teren. Stąd wyprowadzano je już na przedpole fortyfikacji, zapewne do koryta Starej Wisły lub Zakazimierki, ewentualnie do zlokalizowanych na przedpolu niewielkich cieków lub domniemanej fosy. Ślady takiego rowu lub kanału ściekowego znajdują się na mapie Kazimierza z 1785 roku (ryc. 2, 3). Zaznaczono go na północnym przedpolu muru obronnego pomiędzy skrzyżowaniem obecnej ulicy Miodowej z ulicą Podbrzezie a skrzyżowaniem ulicy Miodowej z ulicą Starowiślną. Przypuszczalnie odprowadzał on wody z rejonu obecnego placu Nowego, a więc z położonego tu dworu Jordanów z Zakliczyna.

Dotychczasowe badania na Kazimierzu nie doprowadziły też do odkrycia innych obiektów wiążących się z gospodarką wodno-ściekową funkcjonującą w średniowieczu i w renesansie. Chodzi mianowicie o doły kłoczne (zwane też dołami chłonnymi lub prywetami). Urządzenia takie są typowe dla średniowiecznego Krakowa⁷⁹. Odkrywano je niemal na każdej posesji położonej na terenie miasta lokacyjnego, a często obok siebie znajdowało się nawet kilka (niekiedy kilkanaście) takich obiektów. Urządzenia te były lokalizowane na tyłach działki siedliskowej, w rejonie podwórzy gospodarczych i w miejscu późniejszych oficyn. Do nich spływały fekalia z ówczesnych toalet i sanitariatów, a także wszelkiego rodzaju ścieki komunalne związane z działalnością gospodarczą i rzemieślniczą prowadzoną w budynkach. Doły miały zazwyczaj kilka lub kilkanaście metrów głębokości, zaś ich ściany były bardzo starannie

obudowane drewnem. W przypadku zapełnienia nieczystościami i odpadkami gospodarczymi prywety były opróżniane, zaś ich zawartość wywożono poza miasto. W sytuacji grożącej zawaleniem się uszkodzonej obudowy dołu w jego najbliższym sąsiedztwie budowano nowy, zaś górną część dotychczasowego zasypywano gruzem i ziemią⁸⁰.

Takich obiektów sanitarnych do tej pory nie odkryto na obszarze Kazimierza, a więc problem usuwania ścieków musiał tu być rozwiązany nieco inaczej niż w stołecznym Krakowie. Warto w tym miejscu wspomnieć, że średniowieczne doły kłoczne pojawiały się też na obszarze Kleparza (*alta civitas*), na przedmieściu Piasek oraz na obszarze dawnego podgrodzia Okół (*nova civitas in Okol*), natomiast nie zarejestrowano ich na innych przedmieściach Krakowa i Kazimierza. Na Kleparzu ujawniono je tylko po zachodniej stronie ulicy Długiej, w pobliżu skrzyżowania obecnych ulic Basztowej i Krowoderskiej⁸¹, a zatem w rejonie zbiornika wodnego związanego z Rudawą – młynówką, z którego pobierano wodę pitną do rumusu i doprowadzano na teren miasta lokacyjnego. Być może ich obecność miała w tym przypadku bezpośredni związek z ochroną tego zbiornika przed przypadkowym zanieczyszczeniem ściekami pochodzącymi z zabudowań zlokalizowanych na południowo-wschodnim obrzeżu Kleparza. Na przedmieściu Piasek obiekty, które można uznać za doły kłoczne, pojawiły się tylko przy ulicy Krupniczej. Ich obecność miała zapewne związek z działalnością produkcyjną prowadzoną tu przez garbarzy, garncarzy i krupników, a przede wszystkim z korzystaniem na przedmieściu z wody pochodzącej z Rudawy – młynówki. Można zatem przyjąć, że obecność szamb (prywet) miała tu bezpośredni związek z ochroną wód w cieku płynącym od Górnych Młynów przy obecnej ulicy Łobzowskiej, przez wschodnią część przedmieścia Piasek, a później przez Garbary w stronę Dolnych Młynów położonych w okolicy ulicy o tej samej nazwie.

Ukształtowanie terenu, nawierzchnia oraz podłoże Kazimierza

Wielokrotnie już podkreślano, że warunki życia na Kazimierzu były w bardzo dużym stopniu uzależnione od wody oraz od podłoża geologicznego, na którym rozwijało się osadnictwo i prowadzono działalność gospodarczą.

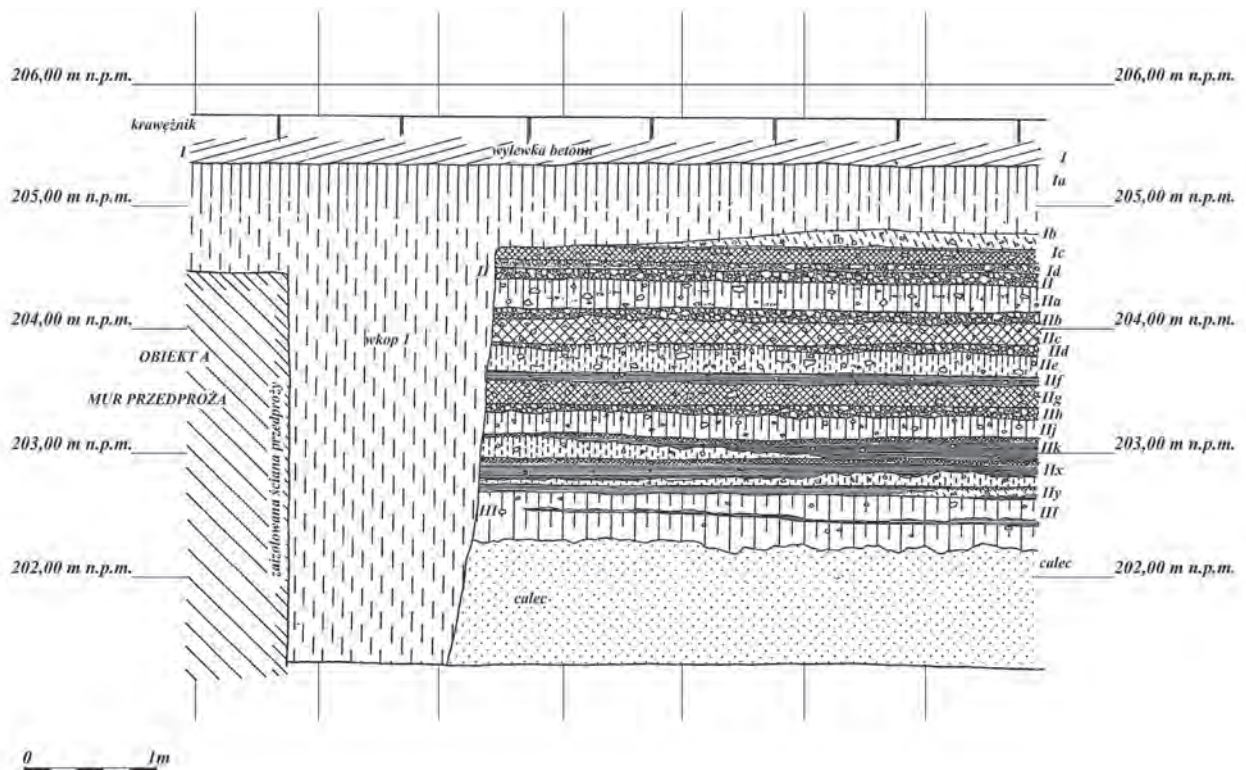
⁷⁸ Świszczowski Stefan: *Założenie i rozwój...*, s. 56.

⁷⁹ Por. Wardas Marta, Pawlikowski Maciej, Zaitz Emil: *Systemy średniowiecznej kanalizacji Krakowa jako ochrona przed antropogeniczną modyfikacją środowiska*. W: *Zapis działalności człowieka w środowisku przyrodniczym. Metody badań i studia przypadków*. Red. Agnieszka Latocha, Andrzej Traczyk. Wrocław 2006, s. 136–146; Bąk-Koczarska Celina: *Mieszkańcy Pałacu pod Krzysztofony w Krakowie. Właściciele i lokatorzy od XIV do XX wieku*. Kraków 1999, s. 21–40, 42.

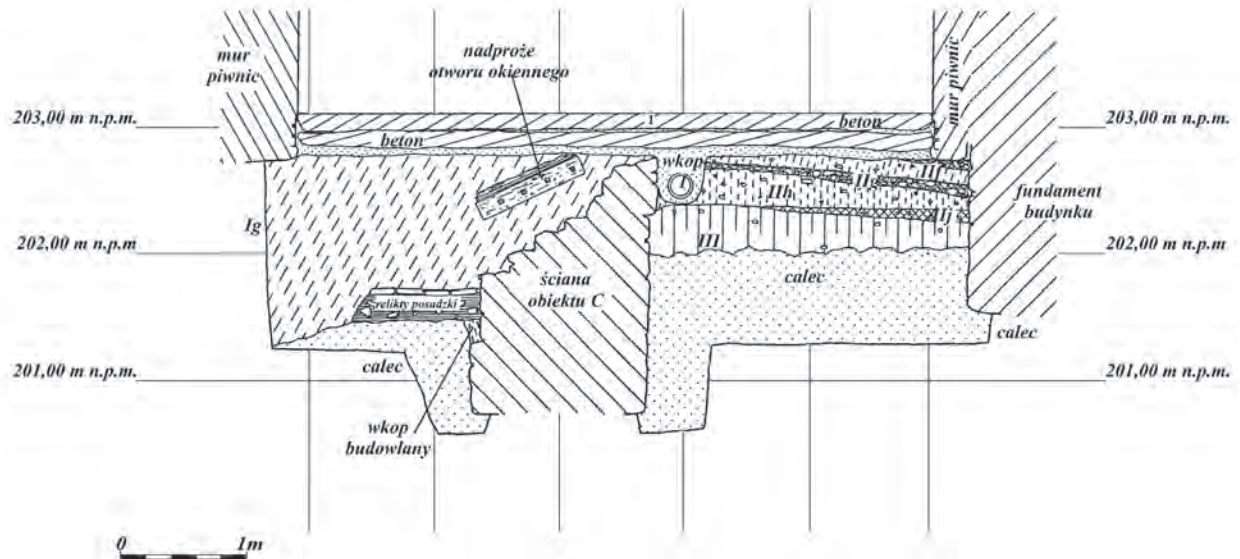
⁸⁰ Przykłady koncentracji takich obiektów dostarczyły m.in. badania wykopaliskowe Teofila Dębowskiego przy ul. Grodzkiej 19, badania Emila Zaitza w dawnym kinie Apollo przy ul. św. Tomasza 11 (wcześniej ul. Ludwika Solskiego), a także na zapleczu innych kamienic.

Obiekty te nie były publikowane. Dobrym wyjątkiem jest publikacja Radosława Myszkii, w której umieszczone zostały znaleziska ceramiczne pochodzące głównie z badań prowadzonych przez dawną Pracownię Archeologiczno-Konserwatorską działającą w ramach nieistniejącego już krakowskiego oddziału PKZ. Por. Myszka Radosław: *Późnośredniowieczne dzbanki znalezione w dołach chłonnym na terenie Starego Miasta w Krakowie*. „Materiały Archeologiczne” 2002 t. 33, s. 53–104. Zob. też Zaitz Emil: *Sprawozdanie z prac archeologicznych przy przebudowie nawierzchni dziedzińca Pałacu „Krzysztofony”*. „Krzysztofony. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2005, z. 23, s. 36.

⁸¹ Doły takie rozpoznano w obrębie piwnic znajdujących się pod obecnym budynkiem przy ul. Basztowej 10.

Ryc. 24. Kazimierz, ul. Augustiańska 15 / ul. Piekarska 1, wykop budowlany pod chodnikiem ul. Augustiańskiej (pierzeja rynku). Przekrój warstwy humusowej sprzed lokacji miasta (III) oraz poziomów użytkowych o utwardzonej nawierzchni (Id, II, IId, IIh) i nasypów niwelacyjnych związanych z kolejnymi przemianami dawnego rynku. Z lewej mur gotyckich przedproży pokryty izolacją i wyprawą tynkową w latach osiemdziesiątych XX w.; oprac. Emil Zaitz

Ryc. 25. Kazimierz, ul. Augustiańska 15 / ul. Piekarska 1, wykop budowlany w piwnicy. Relikty fundamentu obiektu C oraz nawarstwień przedlokacyjnych (III) i poziomów użytkowych funkcjonujących wewnątrz piwnicy (relikt posadzki) i po zewnętrznej stronie budowli (IIIf, IIg, IIh, IIj). U góry nasypy gruzowe z rozbiórki murów z porzuconym nadprożem otworu okiennego zaopatrzonego w żelazną kratę; oprac. Emil Zaitz

W północno-zachodniej i zachodniej części kazimierskiej wyspy funkcję calca pełniły najczęściej łatwo przepuszczalne piaski. Umożliwiały one stosunkowo szybkie osuszanie powierzchni terenu po opadach, a zwłaszcza po powodziach. W pozostałych częściach omawianego terenu, zasadniczo na wschód od obecnej ulicy Krakowskiej, funkcję utworu calcowego pełniły najczęściej gliny oraz nieprzepuszczalne

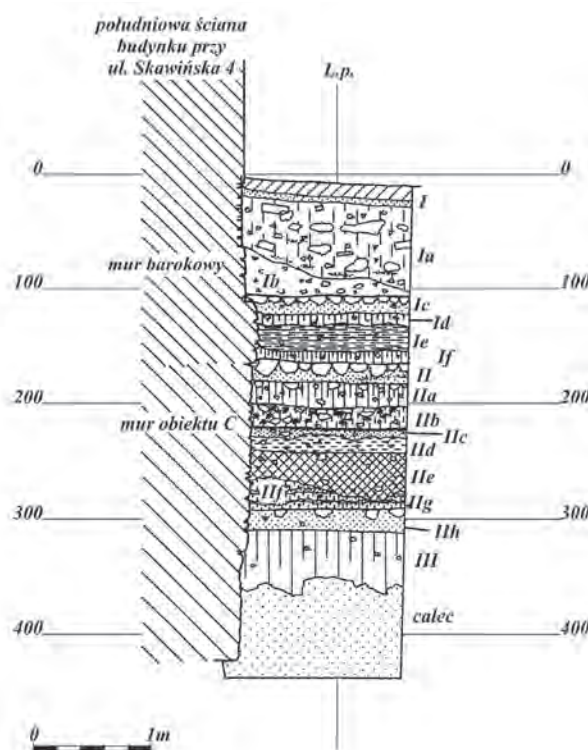
utwory ilaste. W ich obrębie pojawiały się wstawki piasków oraz dość mocno spiaszczonych glin. Na takim podłożu po większych opadach oraz po wylewach rzeki mogły powstawać zastoiska wodne, które były trudne do odwodnienia i osuszenia, zwłaszcza w przypadku terenów o słabo nachylonej powierzchni i płaskiej, mało zróżnicowanej rzeźbie. Tu mogły tworzyć się bagna, a nawet grzęzawiska, o których

wspominały źródła pisane⁸². Przepuszczalnie do notorycznie zawilgoconych i zablokowanych rejonów mogły odnosić się cytowane już wzmianki z XIV wieku mówiące o osuszeniu bagien, a także o wbijaniu pali oraz o moszczeniu dróg drewnem.

Na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych ustalono, że przed lokacją miasta na kazimierskiej wyspie znajdowały się dwie niewielkie osady o charakterze wiejskim oraz domniemany gródek rycerski usytuowany w pobliżu późniejszej wsi Bawół. Obszary pomiędzy nimi były prawdopodobnie całkowicie pozbawione stałej zabudowy. Mogły się tu znajdować pojedyncze zabudowania o charakterze wiejskim, na co wskazuje odkrycie pozostałości obiektu jamowego na terenie Muzeum Inżynierii Miejskiej⁸³, ewentualnie niewielkie zagrody. Obszary położone poza domniemanymi zabudowaniami zajmowały niewielkie płaty pól uprawnych, a przede wszystkim łąki i pastwiska, zaś między nimi przypuszczalnie rosły pojedyncze drzewa liściaste, niewielkie zagajniki oraz skupiska nadrzecznych zbiorowisk o charakterze leśnym. Przez środek tego terenu, zapewne po osi zbliżonej do obecnej ulicy Krakowskiej przebiegała droga wiodąca z Krakowa w kierunku południowym, w stronę Wieliczki. Była ona częścią szlaku handlowego o charakterze międzynarodowym⁸⁴. Obie przedlokacyjne osady znajdowały się niemal całkowicie poza główną osią jego przebiegu. Funkcję poziomu użytkowego pełniła tu zazwyczaj warstwa humusowa, uformowana bezpośrednio na utworach calcowych (ryc. 22, 24–28; warstwa III). Na obszarze zwartej zabudowy jej miąższość była wyraźnie większa, a na terenie późniejszego zespołu klasztornego Augustianów dochodziła nawet do 80–100 cm. Było to związane zarówno z koncentracją w tych miejscach działalności gospodarczej, jak i z obecnością drewnianych obiektów naziemnych oraz budowli półziemiankowych o charakterze mieszkalnym i gospodarczym.

Poza zabudową ówczesnych osad, a więc na polach uprawnych, łąkach i nieużytkach, funkcję nawierzchni pełnił humus o bardzo słabo wykształconym profilu glebowym. Miał on miąższość dochodzącą do 20, czasem 30 cm, zaś bezpośrednio pod nim znajdował się calec. Zasadniczo ani na obszarach upraw rolniczych, ani w obrębie przedlokacyjnych osad nie odkryto jakichkolwiek śladów po poziomach użytkowych o utwardzonej nawierzchni. Wyjątkiem były relikty glinianych klepisk znajdujących się wewnątrz zabudowań mieszkalnych lub gospodarczych. Podczas badań nie udało się też zarejestrować jakichkolwiek śladów utwardzonych nawierzchni dróg lub szlaków komunikacyjnych pochodzących sprzed XIV wieku. Nie zaobserwowano ich ani na osi domniemanego szlaku handlowego biegnącego z Krakowa w kierunku Wieliczki, ani też na linii lokalnych dróg łączących obie przedlokacyjne osady położone po wschodniej i zachodniej stronie kazimierskiej wyspy. Z tego powodu próby odtwarzania ich przebiegu mają charakter hipotez, opartych przede wszystkim na lokalizacji ulic w obrębie późniejszego miasta, na rozmieszczeniu bram miejskich z XIV wieku oraz na rozlokowaniu śladów wczesnośredniowiecznego osadnictwa⁸⁵.

Po lokacji Kazimierza nadal funkcję poziomu użytkowego pełniły warstwy uformowane na calcu, a więc dawny humus oraz strop utworu funkcjonującego na osadach we

Ryc. 26. Kazimierz, ul. Skawińska 4, wykop budowlany po południowej stronie budowli (wykop III). Przekrój gotyckiego muru obiektu C oraz nawarstwień uformowanych po zewnętrznej stronie budowli przy ul. Tkackiej. U dołu dawna warstwa humusowa (III), trzy bruki kamienne (Ic, II, IIh) oraz poziom utwardzony tłuczniem (IIc), przedzielone nasypami niwelacyjnymi; oprac. Emil Zaitz

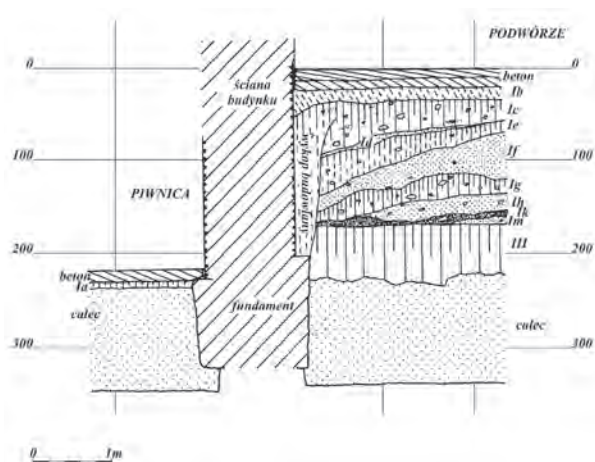
wczesnym średniowieczu. Na znacznych obszarach przedlokacyjna warstwa humusowa pełniła funkcję poziomu użytkowego aż do XVII–XVIII wieku (!). Odnosi się to szczególnie do terenów położonych w południowej i południowo-wschodniej części miasta. Najlepszym przykładem przetrwania tej nawierzchni do czasów współczesnych są tereny położone po południowej stronie ulicy św. Wawrzyńca, w miejscu obecnej Elektrowni i Gazowni Miejskiej oraz zajezdni tramwajowej MPK. Bezpośrednio na jej stropie znajdują się piaszczysto-gruzowe nasypy niwelacyjne z XIX wieku oraz poziomy użytkowe, które powstały w trakcie budowy i funkcjonowania wspomnianych obiektów przemysłowych. To samo dotyczy też rejonu klasztoru i szpitala Bonifratrów, obszarów po obu stronach ulicy Skawińskiej, rejonu kościoła św. Jakuba oraz zachodniego odcinka ulicy Piekarskiej (po południowej stronie Skalki), a także wschodnich i północno-wschodnich obrzeży miasta. Tu między

⁸² Konieczna Wanda: Początki Kazimierza..., s. 52, 87.

⁸³ Łyczak Monika: „Wyniki...”.

⁸⁴ Radwański Kazimierz: *Kraków przedlokacyjny*..., s. 274–277.

⁸⁵ Zob. Mitkowski Józef: Dawne warunki geograficzne jako podłoże, na którym rozwinął się zespół osad krakowskich. W: *Kraków – studia nad rozwojem miasta*. Red. Jan Dąbrowski. Kraków 1957, s. 39–64, tabl. X; Radwański Kazimierz: *Kraków przedlokacyjny*..., s. 274–277, ryc. 1.

Ryc. 27. Kazimierz, pl. Nowy 6 – podwórze, wykop budowlany. Przekrój calca i warstwy humusowej (III) oraz wykopu budowlanego i nawarstwień niwelacyjnych związanych z funkcjonowaniem współczesnej zabudowy; oprac. Emil Zaitz

dawną warstwę humusową a poziomami użytkowymi z czasów współczesnych znajdują się nasypy niwelacyjne o dość znacznej miąższości, które można odnosić do okresu między XVII a XX wiekiem. Wśród nich wyróżniają się utwory z dużą ilością gruzu pochodzącego z rozbiórki murów, które prawdopodobnie powstały podczas porządkowania tych terenów pod koniec XVII i w XVIII wieku, a więc podczas usuwania zniszczeń spowodowanych wojnami szwedzkimi.

Większe przemiany w ukształtowaniu powierzchni dokonywały się wkrótce po lokacji miasta tylko na obszarach poddanych największej urbanizacji. Dotyczy to terenów po obu stronach ulic Krakowskiej, Augustiańskiej i Bożego Ciała, rejonu głównego placu targowego (plac Wolnica) i Rynku Bydłęcego (Psiego Rynku) przy ulicy Gazowej, otoczenia głównych zespołów sakralnych, a więc Skałki i klasztoru Paulinów, kościoła parafialnego pod wezwaniem Bożego Ciała, klasztoru Augustianów, a także zespołu związanego z kościołem św. Wawrzyńca, synagogą Starą oraz dworem Jordanów z Zakliczyna (Libuszhofu). Na tych terenach najwcześniej pojawiały się budynki murowane, wznoszone przy użyciu kamienia i cegły, tu w związku z budową fundamentów nadsypywano teren przemieszanym piaskiem oraz gliną, tu często pojawiały się też nasypy budowlane w postaci poziomów zaprawy murarskiej i drobnych odpadków pochodzących z cegły, kamieni wapiennych oraz dachówek ceramicznych (ryc. 16, 21, 22, 24–26, 28–31; warstwy IIa–IIy). Nawarstwienia pochodzące z prac ziemnych i budowlanych (nadmiar ziemi, gruz) zazwyczaj były wykorzystywane do niwelacji terenu wokół nowo wzniesionych zabudowań. Bez zmian pozostawały natomiast nawierzchnie ulic i publicznych placów przylegających do nowych zabudowań. Utrzymanie poziomów użytkowych dróg było zapewne zadaniem, które pozostawało w rękach władz miejskich. A zatem przede wszystkim do tych terenów możemy odnosić informacje z XIV wieku o wydatkach ponoszonych przez miasto na brukowanie ulic i osuszanie bagien⁸⁶.

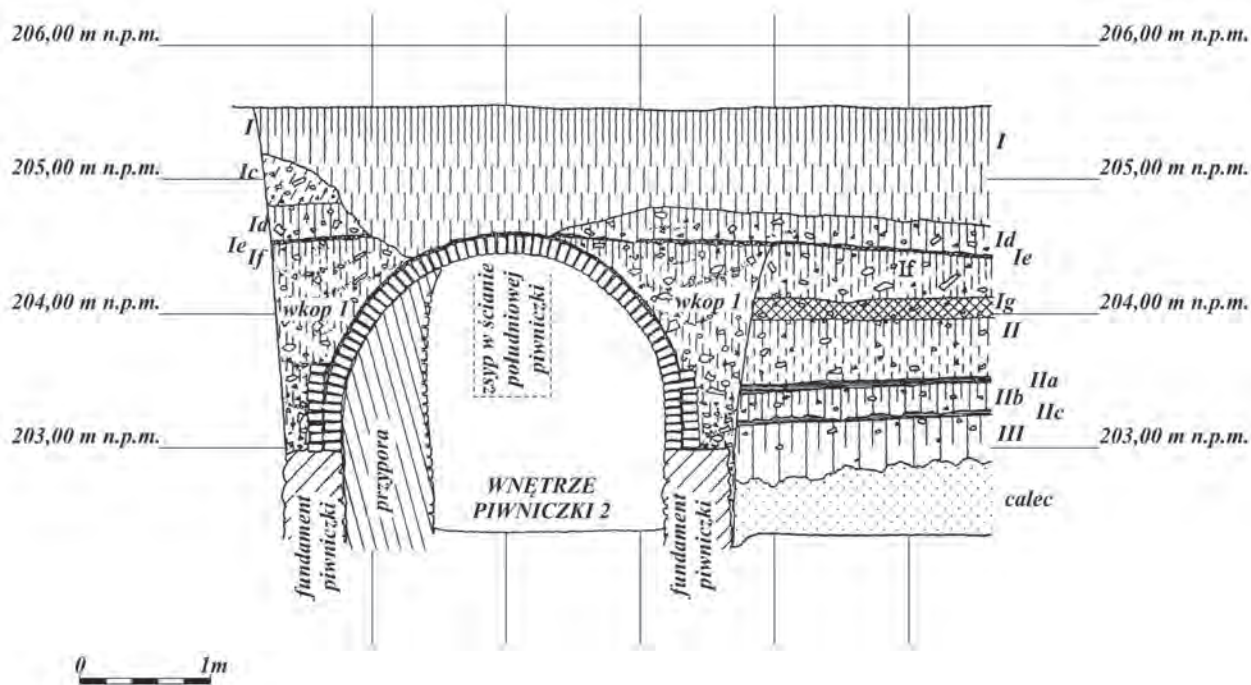
Poziomy użytkowe o utwardzonej nawierzchni

Przemiany terenu w późnym średniowieczu i w czasach nowożytnych ujawniły się w postaci zróżnicowanych nasypów niwelacyjnych o grubości ponad 100 cm oraz w obecności poziomów użytkowych o nawierzchni pokrytej warstwą drobnych kamieni wapiennych. Wzmiankowane w źródłach brukowanie ulic miało tu charakter utwardzenia ziemnej nawierzchni drogi (jezdni i chodników) przy użyciu tłucznia skalnego przemieszanego ze żwirem oraz z rozłusowanym wapieniem i piaskiem (ryc. 22, 24, 26, 28, 29; warstwa II, IIb, IIc, IIIh). Tego rodzaju mieszankę formowano zapewne z rumoszu wapiennego, pozyskanego z najbliższych kamieniołomów usytuowanych na obrzeżu podgórzskich Krzemionek, a więc z ówczesnego przedmieścia położonego po południowej stronie Wisły Zakazimierki. Nową nawierzchnię kładziono bezpośrednio na dotychczas funkcjonującym poziomie użytkowym lub na nasypie niwelacyjnym. Zazwyczaj miała ona grubość 10–15 cm i była pozbawiona podsypki wyrównawczej z piasku. Najstarsze tego rodzaju poziomy zalegały bezpośrednio na stropie dawnego humusu, na nasypie niwelacyjnym z przemieszanego utworu piaszczystego lub gliniastego albo też bezpośrednio na stropie zniwelowanego calca. Sytuację taką rozpoznano w południowo-wschodniej części ówczesnego centrum miasta, a więc na ulicy Bocheńskiej, w południowo-zachodnim narożniku obecnego placu Wolnica oraz na skrzyżowaniu z ulicą Gazową. Tłuczeń położono tu na zniwelowanym calcu, z którego wcześniej usunięto dawną warstwę humusową. Był to w tym rejonie miasta jedyny poziom użytkowy o utwardzonej nawierzchni, który funkcjonował w późnym średniowieczu i w czasach nowożytnych.

Nawierzchnie utwardzone tłuczniem dokumentowano też na jezdni ulicy Krakowskiej, która przebiegała pomiędzy bramami zlokalizowanymi w murach obronnych po północnej (brama Gliniana) i południowej (brama Wielicka) stronie miasta. Rozpoznano ją też na znacznej długości ulicy Augustiańskiej, będącej w południowej części drogą zlokalizowaną w obrębie zachodniej pierzei kazimierskiego rynku, lokalnie na ulicy Bożego Ciała i we wschodniej pierzei placu Wolnica, a także na ulicy Gazowej, będącej wcześniej częścią placu handlowego określanego Psim lub Bydłym Rynkiem. Identyczne nawierzchnie ze schyłku późnego średniowiecza i renesansu rejestrowano też podczas badań prowadzonych na jezdni i chodnikach ulic biegnących wzdłuż miasta, a więc po osi wschód – zachód. Pojawiły się one na znacznej długości ulicy Józefa, na ulicach św. Wawrzyńca i Bocheńskiej, a także na Skałecznej, Piekarskiej i Skawińskiej. Warto podkreślić, że obecne ulice Piekarska i Skawińska prowadziły wówczas w stronę bramy Skawińskiej oraz do zespołu sakralnego związanego z kościołem parafialnym św. Jakuba, natomiast ulica św. Wawrzyńca do świątyni pod tym samym wezwaniem.

Do sanktuarium św. Stanisława na Skałce oraz do kościoła św. Katarzyny prowadziła dzisiejsza ulica Skałeczna. W jej przypadku utwardzoną nawierzchnię tłuczniową rozpoznano tylko na odcinku od ulicy Krakowskiej do

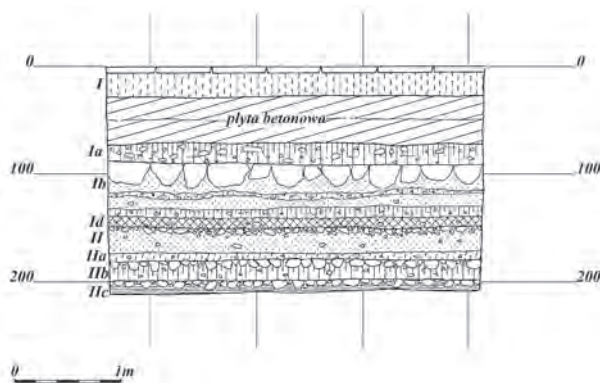
⁸⁶ Zob. Konieczna Wanda: Początki Kazimierza..., s. 7, 8, 52, 87.

Ryc. 28. Kazimierz, ul. Józefa 19, wykopy budowlane. Relikty piwniczki nakrytej ceglanyym sklepieniem opartym na kamiennych fundamentach oraz przekrój nawarstwień odkrytych pod podwórzem. Po zachodniej stronie piwniczki widoczny calec, dawna warstwa humusowa (III) oraz nowożytnie nasypy niwelacyjne z XVII–XIX w.; oprac. Emil Zaitz

ogrodów augustiańskich, natomiast zachodni jej odcinek był prawdopodobnie pozbawiony trwałego poziomu użytkowego. Analogiczne utwardzenie pojawiało się też na placach i wokół niektórych zabudowań o reprezentacyjnym charakterze (m.in. przy miejskim ratuszu), przed wejściem do zabudowań sakralnych, a niekiedy także w głębi działek siedliskowych, a więc na zapleczu gospodarczym kamienic mieszczańskich (zob. ul. Augustiańska 15). Nawierzchnię z tłucznia zarejestrowano też w kilku punktach położonych na terenach wchodzących najpierw w skład wsi Bawół, zaś później tworzących obszar kwartału zajętego przez ludność żydowską. Dotyczy to szczególnie terenów usytuowanych po obu stronach ulicy Szerokiej oraz we wschodniej części ulicy Józefa, która prowadziła do bramy usytuowanej przy wejściu na teren gminy izraelickiej.

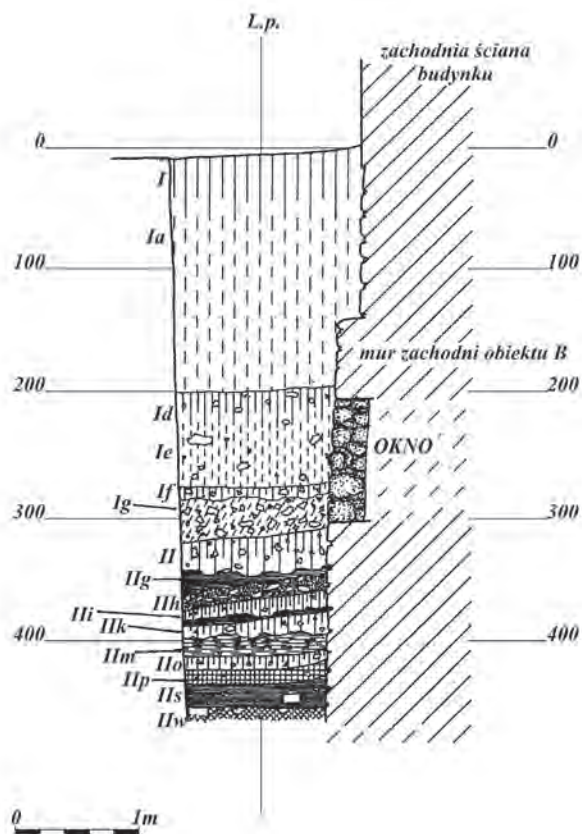
Nawierzchni tłuczniowych do tej pory nie odkryto tylko w południowej części ulicy Gazowej, a więc na drodze łączącej Rynek Bydłęcy z bramą Bocheńską, a także na niektórych innych uliczkach położonych wewnątrz miasta, w najbliższym sąsiedztwie miejskich fortyfikacji obronnych. Funkcję poziomu użytkowego na tych uliczkach oraz na zapleczu gospodarczym kamienic mieszczańskich pełniło zazwyczaj klepisko (deptanisko) z ubitej ziemi, często zapewne porośnięte trawą (murawą) i roślinnością synantropijną. Strop takiej nawierzchni ziemnej zawierał dość duże ilości odprysków pochodzących z kamieni wapiennych, żwir rzeczny oraz okruchy cegieł i dachówek ceramicznych, które tworzyły rodzaj utwardzonego poziomu. Tego rodzaju klepiska pojawiały się też na niektórych uliczkach prowadzących na zaplecze posesji, a zapewne także na drogach położonych na terenach objętych uprawami rolniczymi, dominującymi w południowo-zachodniej części miasta. Roz-

Ryc. 29. Kazimierz, pl. Wolnica, wykop energetyczny (profil A). Przekrój brukowanych poziomów użytkowych odkrytych po północnej stronie dawnego ratusza miejskiego oraz betonowych płyt stanowiących podbudowę nawierzchni z XX w.; oprac. Emil Zaitz

poznanie takich nawierzchni jest zazwyczaj bardzo trudne. Najczęściej jest to warstwa humusowa (lub nasyp przykryty humusem) o mocno zbitym stropie, zawierającym rozdrobniony gruz, żwir i grudki zaprawy murarskiej.

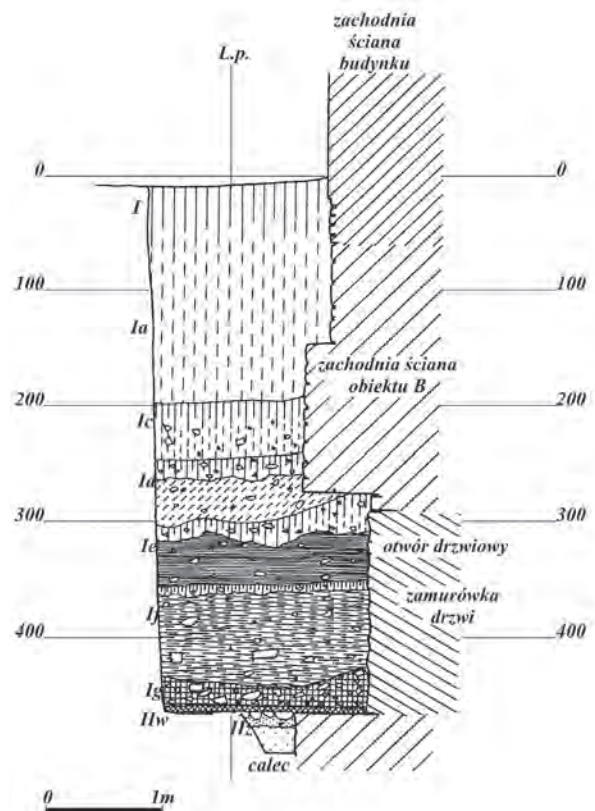
Ulice pokryte nawierzchnią tłuczniową były pozbawione regularnych rynsztoków umożliwiających odprowadzenie wód opadowych i ścieków. Funkcję taką mogły pełnić lekkie zakłębienia stropu tej warstwy na osi drogi lub na jej poboczach. Uchwycenie takiego rynsztoku podczas badań archeologicznych jest jednak trudne, ponieważ nawierzchnie ulicy ulegały rozjeżdżeniu, zaś miejsce rynsztoku często zajmowały głębokie koleiny po kołach wozów. Niewątpliwie najbardziej zużywała się środkowa część jezdni oraz jej pobocza przylegające do zabudowań i pełniące funkcję chodników przeznaczonych dla

Ryc. 30. Kazimierz, ul. Skawińska 4, wykopy budowlane. Przekrój gotyckiego muru obiektu B z zamurowanym okienkiem oraz nawarstwieniami wewnątrz gotyckiej dobudówki (obiekt A). Na dnie bruk z łamanymi kamieniami wapiennymi (IIw), nakryty różnorodnymi nasypami o charakterze niwelacyjnym z likwidacji obiektu; oprac. Emil Zaitz

pieszych. Atrakcyjność nawierzchni tłuczniowej nie była dla użytkowników zbyt wysoka, ponieważ podczas dłuższych okresów suszy na jej powierzchni pojawiał się pył wapienny, który unosił się przy każdym podmuchu wiatru, natomiast w trakcie opadów deszczu zamieniał się w rodzaj brudnego mleczka wapiennego. Pył przemieszany z ziemią oraz rozjeżdżony tłuczeń wapienny mogły pokrywać drogę cienką warstwą błota utrudniającego poruszanie się ludzi i zwierząt przy niekorzystnych warunkach atmosferycznych. Z tych powodów dość szybko na stropie tłuczni pojawiały się różnorodne odpadki budowlane i gospodarcze oraz ziemia, które mogły poprawiać jakość nawierzchni drogi.

Znacznie lepszym materiałem do utwardzania nawierzchni dróg i ulic były brukowce wapienne (tzw. kocie łby), używane powszechnie na terenie średniowiecznego Krakowa już od połowy XIII stulecia. Na ulicach Kazimierza bruki takie pojawiły się masowo dopiero w czasach nowożytnych, zazwyczaj w XVIII i XIX wieku. Układano je na podsypce piasku tworzącej rodzaj warstwy wyrównawczej oraz podbudowę dla kamieni (ryc. 24, 26, 29–31; warstwa Ib, Ic, II, IIb, IIc, IIIh, IIw). Często montowano je też na nasypie niwelacyjnym uformowanym z przemieszanych utworów piaszczystych, gliniastych i gruzowych, który wyrównywał i odpowiednio modelował poziom użytkowy

Ryc. 31. Kazimierz, ul. Skawińska 4, wykopy budowlane. Przekrój muru obiektu B z zamurowanym otworem drzwiowym oraz z warstwami zalegającymi wewnątrz gotyckiej dobudówki. Na jej dnie widoczny bruk z łamanymi kamieniami wapiennymi (IIw), ułożony na podsypce piasku (IIz) i nakryty różnymi nasypami niwelacyjnymi (Ic–Ig) uformowanymi po likwidacji dobudówki; oprac. Emil Zaitz

nowej drogi. Nawierzchnie z brukowców były prawie zawsze zaopatrzone w nieckowaty rynsztok usytuowany na osi jezdni lub wzdłuż jej pobocza. Odprowadzano nim wody opadowe i ścieki zgodnie z ukształtowaniem powierzchni terenu, zazwyczaj w stronę fortyfikacji miejskich lub do rowów odwadniających teren miasta. Bruki takie pojawiały się najczęściej na głębokości 50–100 cm poniżej obecnej nawierzchni ulic. Niekiedy stwierdzano je też na dziedzińcach i podwórzach gospodarczych oraz na zapleczu kamienic. Najstarszy bruk z łamanymi kamieniami ułożonych na podsypce piasku zadokumentowano w rejonie dawnej ulicy Tkaczej, na tyłach obecnej posesji przy ulicy Skawińskiej 4 (ryc. 26, 30, 31; warstwa IIIh, IIw), w piwnicach pod budynkiem handlowym rozpoznany na posesji przy ulicy św. Wawrzyńca 13 (ryc. 21; warstwa II, IIg), a także na jezdni ulicy Augustiańskiej oraz na posesji przy ulicy Szerokiej 20/21. Z uwagi na sytuację stratygraficzną można je łączyć z XV–XVI wiekiem, a zatem ze schyłkiem średniowiecza i z okresem renesansu. W tej grupie nawierzchni pojawiły się też bruki wykonane z bardzo dużych, ostrokrawędzistych kamieni wapiennych, które ułożono na podsypce piasku i starannie dopasowano do siebie (ryc. 29; warstwa Ib). Ujawniono je w sąsiedztwie kazimierskiego ratusza na obecnym placu Wolnica oraz przy ulicy Krakowskiej.

Na zapleczu gospodarczym niektórych kamienic pojawiały się z czasem poziomy użytkowe o nawierzchni z gotyckich cegieł i z ceramicznych płytek posadzkowych ułożonych na zaprawie murarskiej lub na żółtej glinie (ryc. 25; reliktu posadzki), a także klepiska z przepalanej gliny oraz pozostałości podłogi z drewna, która była czytelna w postaci śladów zbutwiałych desek lub belek (okrągłaków o średnicy poniżej 20 cm). Na tego rodzaju dyłowanie ulicy nieobrobionymi (?) belkami oraz na moszczenie nawierzchni warstwą desek lub dranic natrafiono na jezdni ulicy Józefa, w sąsiedztwie jej skrzyżowania z ulicą Estery. Warto jednak pamiętać, że w tym rejonie znajdowała się brama zamykająca teren gminy żydowskiej. Z tego względu nie można wykluczyć, że był to ślad podłogi ułożonej na drewnianych legarach, ewentualnie innych urządzeń związanych z funkcjonowaniem takiej budowli bramnej. Również wspomniane wcześniej poziomy użytkowe z płytek ceramicznych i z cegieł, a także klepiska z gliny i polepy oraz resztki podłóg mogą być przede wszystkim śladem bliżej nierozpoznanych zabudowań i nieznanymi urządzeniami gospodarczymi związanymi z rzemiosłem, przetwórstwem lub handlem. Nawierzchnie takie pojawiały się w różnych częściach miasta i pochodziły z różnych okresów jego istnienia. Między innymi z tego powodu przyjęcie dla nich wspólnej wykładni interpretacyjnej nie jest dziś możliwe.

W niektórych częściach miasta uchwycono resztki kilku bruków oraz utwardzonych nawierzchni pochodzących sprzed XIX wieku. Najliczniej pojawiły się one koło kamienicy usytuowanej przy skrzyżowaniu ulic Krakowskiej i Skalecznej, na drodze prowadzącej z głównej arterii komunikacyjnej miasta w stronę Skalki, a więc do kościoła św. Katarzyny i klasztoru Augustianów, a także do kościoła świętych Michała Archanioła i Stanisława Biskupa oraz klasztoru Paulinów. Pod obecną nawierzchnią jezdni rozpoznano tu pozostałości sześciu poziomów użytkowych utwardzonych drobnym tłucznem oraz resztki dwóch nowożytnych bruków wykonanych z kamienia. Relikty czterech bruków pochodzących z czasów nowożytnych zadokumentowano też pod betonowymi płytami z XX wieku na placu Wolnica, po północnej stronie ratusza (ryc. 29). Z kolei na chodniku przed posesją przy ulicy Augustiańskiej 15 rozpoznano pięć poziomów utwardzonych tłucznem (ryc. 24). Warto przypomnieć, że w średniowieczu była to południowa pierzeja rynku, a więc teren wchodzący w skład głównego placu handlowego miasta. Można stąd sądzić, że średniowieczny rynek miejski miał dość zróżnicowaną nawierzchnię, która była dostosowana do funkcji poszczególnych kwartałów placu. Centralna jego część, usytuowana przy głównej arterii komunikacyjnej i w najbliższym sąsiedztwie ratusza, miała nawierzchnię uformowaną z regularnych brukowców, natomiast zachodnie obrzeże placu rynkowego nakrywały nawierzchnie tłuczniowe, które zapewne częściej wymieniano i naprawiano, natomiast przy wschodniej pierzei prawdopodobnie przez cały okres późnego średniowiecza i renesansu istniała tylko jedna nawierzchnia tłuczniowa. Serię różnoczasowych poziomów użytkowych uchwycono też w sąsiedztwie murów gotyckiej kamienicy przy ulicy Skawińskiej 4 (ryc. 26). Powyższe sytuacje świadczą o bardzo dużej dbałości o stan nawierzchni

dróg istotnych dla funkcjonowania miasta. Być może w niektórych przypadkach chodziło o częste naprawy poziomu użytkowego na drodze prowadzącej w stronę Skalki, która od kanonizacji św. Stanisława ze Szczepanowa w 1252 roku stała się jednym z głównych miejsc pielgrzymkowych na terenie średniowiecznej aglomeracji krakowskiej.

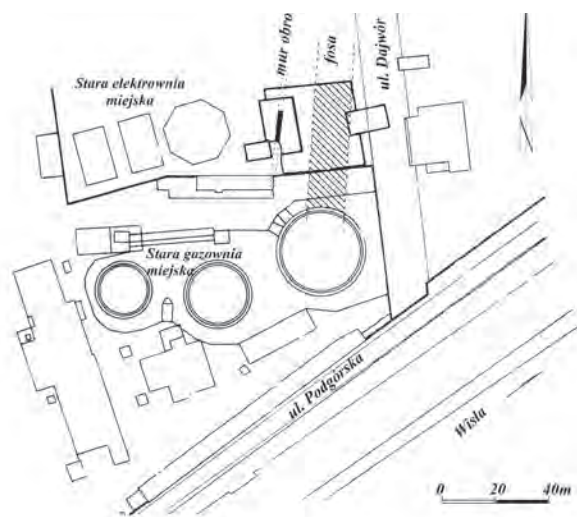
Relikty murowanych obiektów architektonicznych

Podczas dotychczasowych badań archeologicznych rozpoznano pozostałości różnorodnych obiektów architektonicznych. Można wśród nich wyróżnić relikty gotyckich fortyfikacji (ryc. 1–8, 23, 32), mury średniowiecznych i nowożytnych budowli sakralnych (kościółów i klasztorów katolickich, synagog i domów modlitwy; ryc. 17), a także kamienic mieszczkańskich (ryc. 9–12, 25, 28, 30, 31, 33–36, 39) i budowli użyteczności publicznej (ryc. 19–21). Prezentując je, warto wspomnieć, że w kilkunastu punktach miasta natrafiono na pozostałości muru obronnego Kazimierza⁸⁷, natomiast do tej pory nie udało się rozpoznać żadnej z bram miejskich i baszt, zaś na zagłębienie fosy zlokalizowanej na przedpolu umocnień natrafiono tylko w obrębie Elektrowni Miejskiej przy ulicy Dajwór 27, a więc w sąsiedztwie domniemanego gródka rycerskiego z wczesnego średniowiecza (ryc. 32). Fosa miała tam szerokość co najmniej 11,5–13 m i głębokość ponad 350 cm poniżej poziomu użytkowego funkcjonującego wówczas przy zewnętrznym licu muru obronnego. W tym miejscu jej stoki oraz dno były przykryte płaszczem wykonanym z kamieni wapiennych położonych na podsypce piasku. W odniesieniu do muru obronnego stwierdzono, że jego fundament miał grubość wahającą się w różnych częściach od 180 do 220 cm (!). Tylko w niektórych partiach zarówno fundament, jak i jego partia nadziemna (zachowana lokalnie do wysokości strzelnic) miały grubość znacznie mniejszą, a więc około 100 cm. Przypuszczalnie jest to ślad dwufazowej budowy fortyfikacji, ewentualnie świadectwo napraw przeprowadzanych po zniszczeniach spowodowanych działaniami wojennymi lub powodziami. Ślady przebudowy po podmyciu go przez powódź rozpoznano w trakcie badań prowadzonych na terenie posesji przy ulicy Skawińskiej 27 oraz w obrębie bramy Skawińskiej u wylotu ulicy Piekarskiej. Zdaniem Teofila Dębowskiego, przebudowa muru kurtynowego mogła mieć miejsce jeszcze u schyłku późnego średniowiecza⁸⁸, natomiast przebudowy fortyfikacji w rejonie bramy dokonano po powodzi w czasach nowożytnych⁸⁹. W wykopie budowlanym na terenie posesji przy ulicy

⁸⁷ Zob. Radwański Kazimierz: *Mury obronne...*, s. 65–87; Niemiec Dariusz: *Fragment der städtischen Wehrmauer des Krakauer Kazimierz, freigelegt 2005 der Podgórska-Strasse im Bereich des Spitals der Barmherzigen Brüder*. „Recherches Archéologiques. Nouvelle Serie 1” 2009, pp. 341–345.

⁸⁸ Zob. Dębowski Teofil: „Kraków – Kazimierz, ul. Skawińska 27...”.

⁸⁹ Radwański Kazimierz: *Mury obronne...*, s. 83–84; ryc. 47, 54.

Ryc. 32. Kazimierz, ul. Dajwór 27 / ul. Gazowa, wykopy sondażowe. Relikty średniowiecznego muru obronnego oraz zlokalizowanej przed nim fosi miejskiej w rejonie Elektrowni i Gazowni Miejskiej; oprac. Emil Zaitz

Skawińskiej 27 rozpoznano resztki kamiennych fundamentów zachowanych tylko w najniższej partii obiektu. Na podstawie zachowanej stratygrafii i użytego do budowy materiału ustalono, że prawdopodobnie pochodziły one z różnych faz późnego średniowiecza.

Prace archeologiczne na Kazimierzu umożliwiły wstępne rozpoznanie murów wszystkich istniejących tu średniowiecznych i renesansowych budowli sakralnych. Nie udało się jednak natrafić na relikty najstarszych budowli, które na podstawie interpretacji źródeł pisanych dość powszechnie uważane są za obiekty romańskie. Nie znaleziono ani murów domniemanej rotundy pod wezwaniem św. Michała Archanioła na Skałce, ani też materiału kamiennego (np. kostek romańskich) pochodzącego z rozbiórki takiej świątyni. Relikty architektoniczne rozpoznane przy południowej ścianie obecnego kościoła na Skałce pochodzą z późnego średniowiecza i są związane z gotyką świątynią oraz z for-

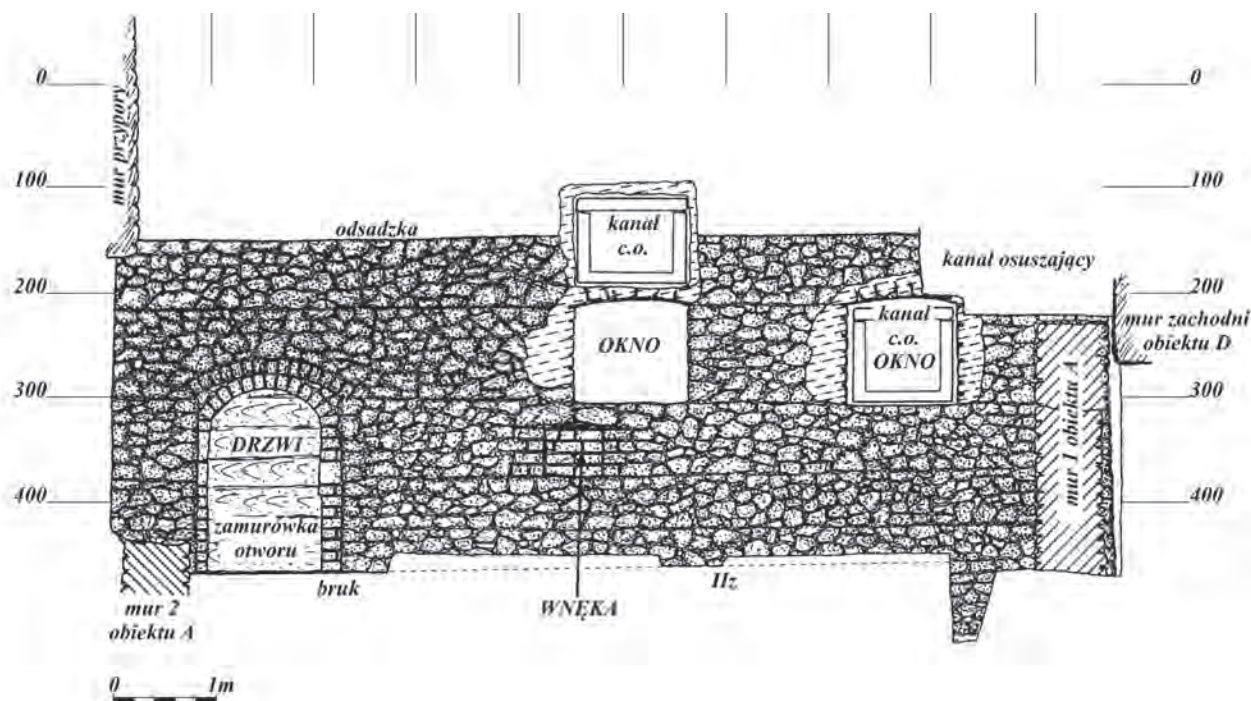
Ryc. 33. Kazimierz, ul. Skawińska 4, wykopy budowlane. Relikty zabudowań gotyckich (obiekty A, B, C) odkrytych po zachodniej stronie kamienicy usytuowanej przy południowo-zachodnim narożniku dawnego rynku, w sąsiedztwie nieistniejącej ul. Tkaczej (ul. Mniejsza Jakuba); oprac. Michał Zaitz

tyfikacjami obronnymi (ryc. 5–8). Wbrew oczekiwaniom do tej pory nie uchwycono też śladów romańskiego kościoła św. Jakuba położonego przy ulicy Skawińskiej oraz świątyni pod wezwaniem św. Wawrzyńca zlokalizowanej w rejonie placu Bawół i ulicy Dajwór. O istnieniu w tych miejscach obiektów sakralnych najdobitniej świadczą średniowieczne pochówki odkryte na dawnych cmentarzach znajdujących się przy tych kościołach. Dotychczas najszersze badania archeologiczne – planowe i ratownicze – wykonywane były w kościele św. Katarzyny oraz w klasztorze Augustianów. Rozpoznano w nich posadzki ceramiczne i kamienne związane z gotyckimi i nowożytnymi fazami funkcjonowania obiektu, relikty poziomów budowlanych powiązanych z kolejnymi etapami wznoszenia zespołu klasztorowego, a także relikty murów kamiennych pochodzących prawdopodobnie sprzed budowy wschodniego skrzydła głównego korpusu klasztoru⁹⁰. W bardzo niewielkim stopniu badaniami objęta była świątynia parafialna (kościół Bożego Ciała)⁹¹ oraz zabudowania klasztoru Kanoników Regularnych Laterańskich i klasztoru Paulinów. W znacznie większym zakresie badania archeologiczne były prowadzone przy synagogach i domach modlitwy na terenie gminy żydowskiej⁹². Wykonywano je przy synagogach Starej, Kupa, Remu i Tempel oraz w domu modlitwy Bene Amuna. Podczas tych prac nie natrafiono na mury starszych kamienic mieszczańskich, istniejących tu przed przesiedleniem na Kazimierz ludności żydowskiej.

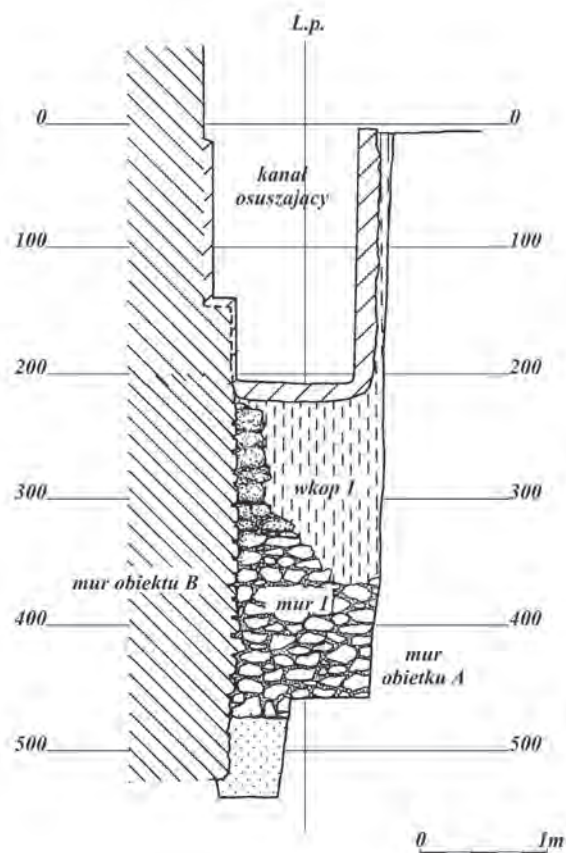
⁹⁰ Zob. Łyczak Monika, Bicz-Suknarowska Maria, Zaitz Emil, Wróbel Jarosław: „Wyniki...”.

⁹¹ Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz, st. 1 (AZP 102-56/10), ul. Bożego Ciała, kościół Bożego Ciała*. „Informator Archeologiczny. Badania 2003” 2003, s. 112; idem: „Badania archeologiczne w prezbiterium...”.

⁹² Por. Krasnowolski Bogusław: *Bożnice i cmentarze kazimierskiego Miasta Żydowskiego*. W: *Cracovia Iudaeorum 3D...*, s. 99–130. Badania archeologiczne w tych obiektach prowadzone były głównie przez archeologów z dawnej Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej przy okazji robót budowlanych wykonywanych przez nieistniejący już krakowski oddział PKZ. Ich wyniki nie zostały opublikowane. Niektóre znane są z archiwalnych sprawozdań. Por. Myszkowski Radosław: *Kraków – Kazimierz, ul. Kupa 18, Bożnica Izaaka*. „Informator Archeologiczny. Badania 1987” 1988, s. 227; Cwetsch Marek, Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz...*, s. 102–103; Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz, ul. Meiselsa...*, s. 122.

Ryc. 34. Kazimierz, ul. Skawińska 4, wykopy budowlane. Elewacja zachodniej ściany budowli gotyckiej (obiekt B) z zamurowanym otworem drzwiowym, dwoma otworami okiennymi oraz z ceglana wneką (almaria). Do ściany dostawiono kamienne mury (1 i 2) wiązane gliną; oprac. Emil Zaitz

Ryc. 35. Kazimierz, ul. Skawińska 4, wykopy budowlane. Przekrój zachodniego muru kamienicy gotyckiej (obiekt B) oraz widok południowego lica dostawionego do niego muru dobudówki (obiekt A). Kamienny mur u dołu wiązano gliną, a w wyższych partiach wapienną zaprawą murarską; oprac. Emil Zaitz

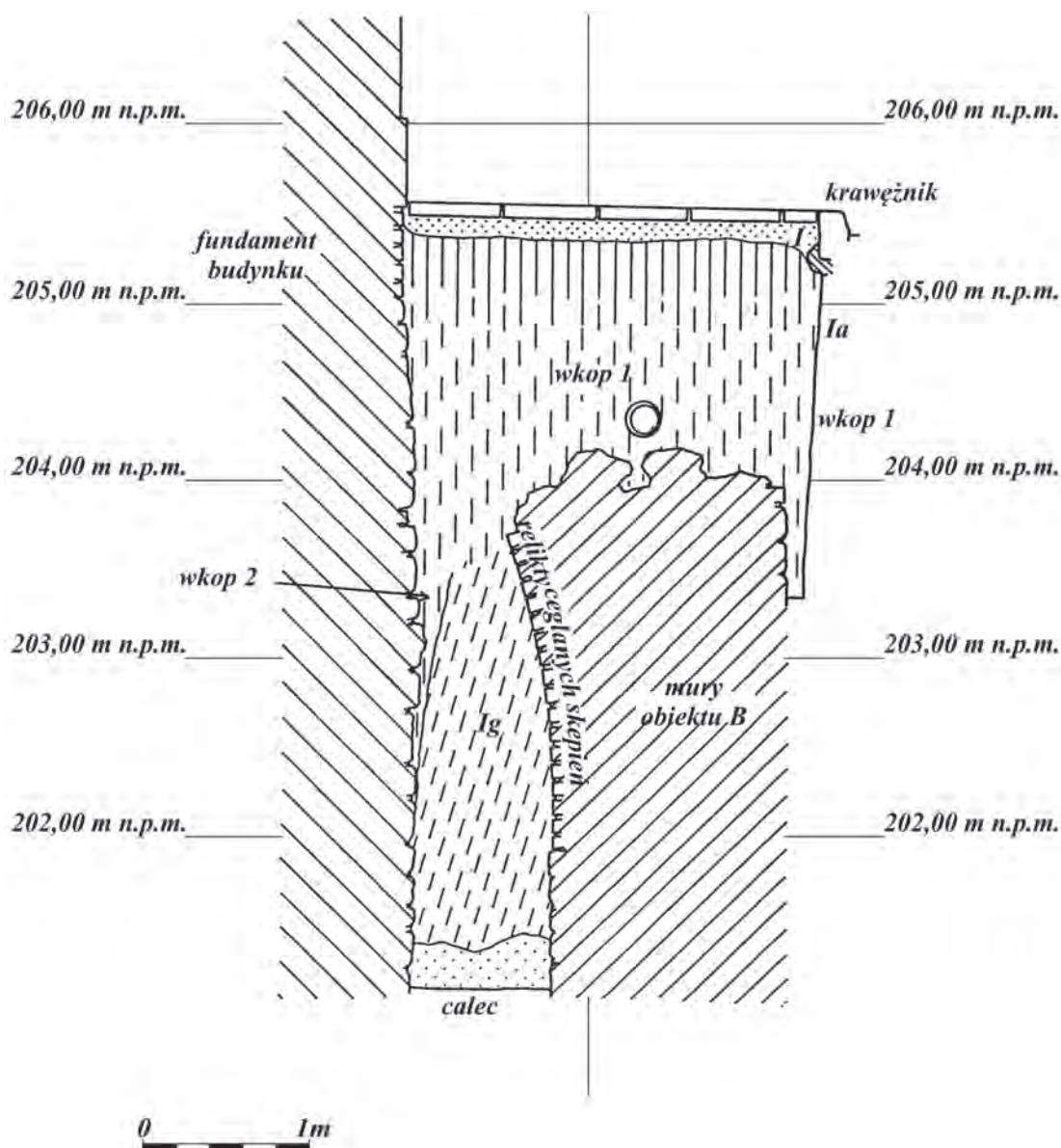
W bardzo niewielkim stopniu badaniami objęto obiekty użyteczności publicznej związane z funkcjonowaniem miasta. Nie rozpoznano ani budowli ratusza na obecnym placu Wolnica, ani też murów budowli związanych z sukienicami i kramami handlowymi funkcjonującymi na rynku kazimierskim. Opierając się na źródłach pisanych, ustalono wcześniej, że w 1393 roku zbudowano na placu rynkowym sukienicę, w których działało 25 kramów handlowych. Na środku rynku znajdowało się też 10 różnej wielkości hal targowych, w których mieściły się kramy i jatki, postrzygalnia i waga do metali, 20 kramów szewskich, jatki piekarskie, kramy garncarskie, jatki solne (12 kramów), jatki mięsne, maślane i śledziowe, a także jatki powroźnicze (sześć kramów) oraz stoiska maźników sprzedających oprócz mazi także owies i powrozy⁹³. Od lokacji na rynku funkcjonował najpierw drewniany, a później murowany ratusz. Budowa nowej siedziby rady miejskiej rozpoczęła się w 1414 roku od kopania fundamentów pod budynek, ale jeszcze w 1416 roku nadal pobierany był czynsz od posiadłości położonych koło starego drewnianego ratusza⁹⁴. Budowę nowej siedziby ukończono dopiero w 1528 roku. Nadano jej wówczas kształt, który bez większych zmian przetrwał do kolejnej przebudowy w 1876 roku⁹⁵.

Budowlą o charakterze handlowym był zapewne murowany obiekt architektoniczny odkryty w latach 1994–1995 podczas badań prowadzonych przy przebudowie kamienicy

⁹³ Świszczowski Stefan: *Założenie i rozwój...*, s. 42, 50; Starzyński Marcin: *Średniowieczny Kazimierz...*, s. 40.

⁹⁴ Konieczna Wanda: *Początki Kazimierza...*, s. 53.

⁹⁵ Świszczowski Stefan: *Założenie i rozwój...*, s. 52.

Ryc. 36. Kazimierz, ul. Augustańska 15 / ul. Piekarska, wykop budowlany pod chodnikiem ul. Piekarskiej. Relikty południowej ściany kamienicy gotyckiej, fundament obecnego budynku oraz nasypy gruzowe związane z rozbiórką budowli w XIX w.; oprac. Emil Zaitz

położonej w narożniku ulic św. Wawrzyńca i Gazowej⁹⁶. Była to budowla położona na rogu Rynku Bydłęcego i zaopatrzona w charakterystyczny ryzalit usytuowany od strony zachodniej i posadowiony na wyraźnie wzmocnionych w tym miejscu fundamentach (ryc. 19–21). Pod budowlą znajdowały się dwie długie piwnice nakryte sklepieniem kolebkowym. Ich mury zbudowane były z łamanych kamieni wapiennych, wiązanych obficie stosowaną zaprawą murarską, natomiast kolebki sklepien wykonano z cegły o cechach gotyckich. Na podstawie materiałów pozyskanych podczas badań archeologicznych obiekt ten datowano na schyłek późnego średniowiecza lub okres renesansu. Przed jego elewacją cała nawierzchnia placu targowego była utwardzona brukiem wykonanym z drobnych kamieni, zaś obok budowli znajdowała

się sadzawka związana prawdopodobnie z handlem i z funkcjonowaniem tego obiektu. Istniał on do końca XVIII lub początku XIX wieku i został zaznaczony jeszcze na planach miasta pochodzących z tego czasu.

Podczas dotychczasowych badań nie natrafiono na warsztaty rzemieślnicze istniejące poza zabudowaniami z późnego średniowiecza i z renesansu. W sąsiedztwie obecnej posesji przy ulicy Piekarskiej 11 odkryto resztki wczesnośredniowiecznych pieców kowalskich (lub hutniczych) w postaci żużla, zaś w rejonie kamienicy przy ulicy Szerokiej 38 na ślady pracowni kościarsko-rogowniczej z późnego średniowiecza w postaci półfabrykatów kości do gry, tocznej figurki szachowej oraz gotowych kości do gier. Materiały te odkryto w warstwie kulturowej zalegającej poza domnienianymi budowlami o charakterze produkcyjnym. Do tej pory nie udało się natrafić na pozostałości wzmiankowanej w 1489 roku topni złota cechu złotników, która znajdowała

⁹⁶ Zaitz Emil: *Sprawozdanie z badań...*, s. 103–124.

Ryc. 37. Kazimierz, ul. Skawińska 4, wykopy budowlane. Zamurowany otwór drzwiowy w kamiennym murze obiektu B z nadprożem z gotyckiej cegły palcówki. Widok od północnego zachodu, fot. Emil Zaitz

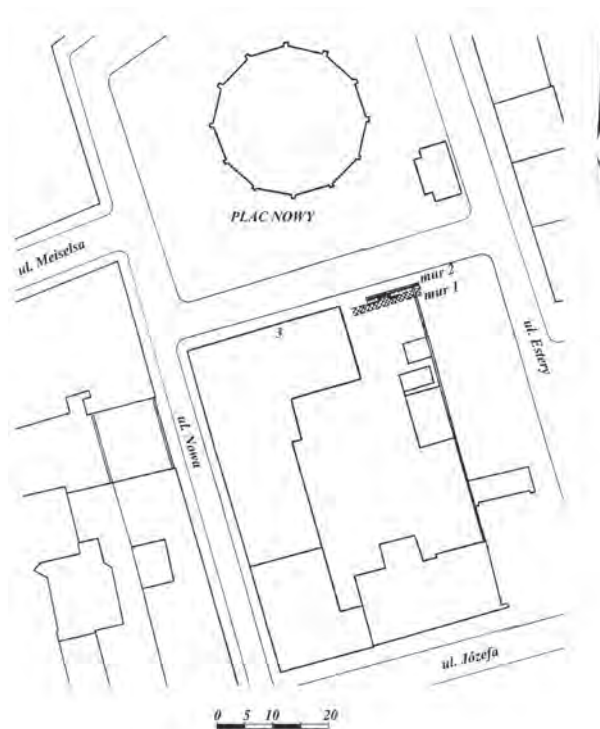

Ryc. 38. Kazimierz, ul. Skawińska 4, wykopy budowlane. Wnęka (almaria) z gotyckiej cegły odkryta w murze obiektu B, z nadprożem wykonanym z dużych kamieni wapiennych. Widok z góry, od północnego wschodu, fot. Emil Zaitz

się na wschodnim przedłużeniu ulicy Meiselsa, u jej wylotu na obecny plac Nowy⁹⁷. Śladów jakiegokolwiek działalności produkcyjnej (hutniczej lub kowalskiej) nie stwierdzono tu ani podczas prac badawczych prowadzonych w domu modlitwy Bene Amuna po południowej stronie ulicy Meiselsa, ani też w budynku przy ulicy Meiselsa 24 / placu Nowym 6, położonym po północnej stronie ulicy.

W ostatnich latach badania archeologiczne podejmowane były dość często w wykopach budowlanych powiązanych ze wzmocnianiem oraz izolacją fundamentów nowożytnych zabudowań z XIX i XX wieku, a także z odbudową domów zniszczonych i rozebranych podczas II wojny światowej. Kilkakrotnie prace te doprowadziły do odkrycia średniowiecznych murów kamienicy pochodzących z końca XIV lub z XV wieku. Relikty takiej budowli odkryto przy skrzyżowaniu ulic Augustiańskiej z Piekarską, a więc w dawnym kwartale przyrynkowym (ryc. 11, 12). Był to obiekt podpiwniczony, dwukrotnie rozbudowywany w okresie średniowiecza i renesansu. Przed jego elewacją od strony rynku znajdowała się piwnica przedprożowa, dostawiona do fundamentów gotyckiej kamienicy. Relikty kolejnego obiektu gotyckiego rozpoznano podczas prac budowlanych realizowanych przy zachodniej ścianie kamienicy przy ulicy Skawińskiej 4. W trakcie robót ziemnych odkryto tu zewnętrzne ściany dwóch budynków usytuowanych przy południowo-zachodnim narożniku placu rynkowego (ryc. 33–35). Reliktem starszej budowli był mur zachodniej ściany gotyckiego obiektu, w którym znajdowały się dwa otwory okienne, otwór drzwiowy oraz niewielka wnęka z drewnianym parapetem (almaria). Były one związane z funkcjonowaniem podziemnej kondygnacji budynku wzniesionego z łamanych kamieni wapiennych, zachowujących bardzo starannie realizowany układ warstwowy. Przy użyciu kamienia uformowane były również oba otwory okienne i otwór drzwiowy, natomiast ich nadproża i sklepienie wnęki drzwiowej wykonano z cegły datowanej na XIV wiek (ryc. 30, 31, 34, 35, 37, 38). Z takiej samej cegły wykonana była też niewielka wnęka (almaria) zlokalizowana pod jednym z otworów okiennych. Od strony zachodniej do tej budowli dostawiony był obiekt o bliżej nieokreślonym przeznaczeniu. Jego mury doklejono do zewnętrznego lica naj-

starszej budowli (ryc. 33–35). Wykonano je z łamanych kamieni wapiennych wiązanych w dolnej partii (do wysokości około 140 cm) gliną, zaś wyżej wapienną zaprawą murarską. Na dnie dobudówki znajdował się poziom użytkowy z kamieni ułożonych na podsypce piasku. Powierzchnię bruku usytuowano na poziomie korony muru pod domniemanym progiem wejścia do kamienicy frontowej. Taka relacja wskazywała, że bruk i pozbawiony progu otwór drzwiowy miały

Ryc. 39. Kazimierz, pl. Nowy – mur graniczny, wykop budowlany. Relikty ściany budynku związanego z zabudowaniami Libuszhofu (dworu Jordanów – mur 1) oraz fundament parkanu z XIX w. – mur 2). Lokalizacja na planie miasta; oprac. Emil Zaitz

⁹⁷ Krasnowolski Bogusław: Lokacje i rozwój..., s. 402.

Ryc. 40. Kazimierz, ul. Józefa 19, wykopy budowlane. Ceglane sklepienia i mury barokowej oraz renesansowej piwniczki odkrytej pod wschodnią częścią kamienicy frontowej i pod obecnym podwórkiem. Widok od północy, fot. Emil Zaitz

ułatwiać przenoszenie (przetaczanie?) ciężkich przedmiotów (beczek lub innych ładunków) z dobudówki do piwnic (lub suterenu) znajdujących się pod budynkiem.

Relikty zabudowań pochodzących ze schyłku średniowiecza, renesansu i czasów nowożytnych odkrywane były także w innych częściach miasta. W sąsiedztwie placu Nowego natrafiono na bardzo starannie wykonany mur z dobrze dopasowanych kamieni wapiennych (o kształcie zbliżonym niekiedy do kostki romańskiej) i pojedynczych cegieł (ryc. 39)⁹⁸. Niewielki zakres prac ziemnych uniemożliwił rozpoznanie całego obiektu, jednak na podstawie analizy historycznej zabudowy w tym rejonie miasta można przyjąć, że były to relikty Libuszhofu, a więc muru (granicznego?) zamykającego teren dworu Jordanów z Zakliczyna. Z kolei na relikty dwóch lub trzech niewielkich budynków natrafiono w trakcie budowy nowych domów na terenie posesji przy ulicy Kupa 3/5 (ryc. 9). Były to obiekty pochodzące z czasów nowożytnych (XVI–XVII wiek), a zachowały się z nich tylko fundamenty wykonane z łamanych kamieni wapiennych. Na ich tyłach znajdowały się wspomniane wcześniej dwa zbiorniki (sadzawki) związane zapewne z gromadzeniem wody opadowej, a także zagruzowana studnia z cegły maszynowej, z cembrowną przebudowaną pod koniec XIX lub na początku XX stulecia. Kolejny obiekt architektoniczny związany z okresem renesansu (dom Róża) lub baroku rozpoznano na terenie posesji przy ulicy Józefa 19 (ryc. 10, 28, 40), w obrębie zabudowań należących w XVII wieku do szlachcica Życińskiego⁹⁹. Przypuszczalnie przed XVIII stuleciem w miejscu tej kamienicy znajdował się budynek drewniany, z którego zachowały się tylko pozostałości dwóch piwnic nakrytych ceglany sklepieniem kolebkowym. Jedna z nich (piwniczka 1) wykonana była z cegły renesansowej, zaś druga (piwniczka 2), zbudowana zapewne nieco później, z cegły barokowej (ryc. 28, 40). W ich sąsiedztwie znajdowała się też studnia przebudowana przy użyciu cegły

maszynowej na przełomie XIX i XX stulecia. Sklepienie kolebkowe piwnic oparte było na fundamencie z łamanych kamieni wapiennych oraz na podmurówce z cegieł. Wśród nich pojawiały się też okazy gotyckie lub renesansowe o grubości około 8 cm. Obie wspomniane piwniczki mogły być związane z drewnianym budynkiem uwidocznionym na planie Kazimierza z 1785 roku i usytuowanym prostopadle do ulicy, we wschodniej partii obecnej działki (ryc. 10). Wydaje się, że należy je wiązać z gromadzeniem produktów rolnych, a być może również z handlem skierowanym do ludności zamieszkującej gminę żydowską.

Największe prace ziemne na terenie kwartału żydowskiego prowadzone były podczas odbudowy kamienic położonych przy wschodnim odcinku ulicy Józefa (posesje pod numerami 25, 27, 29, 31 i 33), w pobliżu placu Bawół¹⁰⁰. Obiekty te zostały spalone na początku lat siedemdziesiątych XX wieku w czasie kręcenia scen pożaru miasta na potrzeby filmu *Noce i dnie* Jerzego Antczaka. W późniejszym okresie ich zrujnowane ściany zburzono, zaś do zagłębień po budynkach i po ich piwnicach przez kilka lat zsypanyo gruz i ziemię pochodzące z różnych części miasta. Badania archeologiczne i architektoniczne podjęto dopiero w 1990 i 1991 roku, po przystąpieniu do odbudowy kamienic. Stwierdzono wówczas, że były to domy podpiwniczone, pochodzące ze schyłku średniowiecza i z renesansu, w późniejszym okresie kilkakrotnie przebudowywane i modernizowane. W ich obrębie nie zarejestrowano ani pozostałości starszych zabudowań, ani też nienaruszonych nawarstwień z wczesnego i późnego średniowiecza. Niewiele nowych informacji uzyskano też podczas badań podejmowanych w różnych kamienicach położonych wokół ulicy Szerokiej. Zazwyczaj prace archeologiczne odsłaniały tu mury obecnie istniejących zabudowań, a także relikty budowli zniszczonych i rozebranych w związku z różnymi działaniami prowadzonymi w okresie okupacji niemieckiej oraz w trakcie porządkowania tego terenu po zakończeniu II wojny światowej. Warto jednak pamiętać, że w tym rejonie miasta realizowane były stosunkowo niewielkie prace badawcze, które zazwyczaj prowadzono przy wykorzystaniu wykopów sondażowych lub przez nadzory związane z odbudową lub modernizacją niektórych kamienic i budynków użyteczności publicznej (synagogi i domy modlitwy).

Bibliografia

Archiwum Działu Krakowa Przedlokacyjnego Muzeum Archeologicznego w Krakowie

Dębowski Teofil: „Kraków – Kazimierz, ul. Skawińska 27.

Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego wykopu budowlanego”. Kraków 1999

Krapiec Marek, Kłusek Małgorzata: „Wyniki analiz dendrochronologicznych prób drewna pochodzących z badań archeologicznych prowadzonych w 2003 roku przy klasztorze Paulinów na Skałce (Sadzawka św. Stanisława)”. Kraków 2003

Kubica-Kabacińska Ewa: „Sprawozdanie wstępne z badań archeologicznych na działce przy ul. Estery / plac Nowy 1”. Kraków 2012

⁹⁸ Zob. Zaitz Emil: „Sprawozdanie z badań archeologicznych przy odbudowie muru granicznego...”.

⁹⁹ Krasnowolski Bogusław: *Ulice i place...*, s. 75.

¹⁰⁰ Zob. Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz, ul. Meiselsa...*, s. 122.

- Kwiatkowska-Kopka Beata: „Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego prowadzonego w kaplicy św. Tomasza w klasztorze OO. Augustianów na Kazimierzu”. Kraków 1997
- Kwiatkowska-Kopka Beata: „Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przy wykonywaniu odwodnienia w klasztorze O.O. Augustianów na Kazimierzu”. Kraków 1998
- Łyczak Jarosław, Łyczak Monika: „Wyniki sondażowych badań archeologicznych na terenie dz. Nr 74/1 obr. 12 Kraków – Kazimierz przy ul. Ciemnej 8 w Krakowie”. Kraków 2008
- Łyczak Monika: „Wyniki sondażowych badań archeologicznych na terenie Muzeum Inżynierii Miejskiej przy ul. św. Wawrzyńca w Krakowie”. Kraków 2015
- Łyczak Monika, Bicz-Suknarowska Maria, Zaitz Emil, Wróbel Jarosław: „Wyniki ratowniczych badań archeologiczno-architektonicznych przy kościele św. Katarzyny i w klasztorze OO. Augustianów w Krakowie”. Kraków 2007
- Zaitz Emil: „Sprawozdanie z badań archeologicznych przy odbudowie muru granicznego przy pl. Nowym w Krakowie (wykop I)”. Kraków 1995
- Zaitz Emil: „Sprawozdanie z badań archeologicznych w 1998 roku na terenie posesji nr 3 i 5 przy ul. Kupa na Kazimierzu”. Kraków 1998
- Zaitz Emil: „Sprawozdanie z prac archeologicznych prowadzonych w roku 2000 w związku z osuszaniem murów południowej ściany kościoła i »Krypty Zasłużonych« na Skałce”. Kraków 2000
- Zaitz Emil: „Badania archeologiczne na terenie klasztoru OO. Paulinów na Skałce w 2001 roku”. Kraków 2001
- Zaitz Emil: „Badania archeologiczne w prezbiterium kościoła Bożego Ciała na Kazimierzu w 2003 roku”. Kraków 2003
- Zaitz Emil: „Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych w 2003 i 2004 roku przy przebudowie kanalizacji oraz w trakcie remontu sadzawki św. Stanisława na Skałce”. Kraków 2005
- Zaitz Emil: „Sprawozdanie z archeologicznego nadzoru prac ziemnych prowadzonych przy przebudowie sieci energetycznej we wschodniej części krakowskiego Kazimierza”. Kraków 2009
- Opracowania**
- Bąk-Koczarska Celina: *Mieszkańcy Pałacu pod Krzysztofory w Krakowie. Właściciele i lokatorzy od XIV do XX wieku*. Kraków 1999
- Bober Monika: *Architektura przedromańska i romańska w Krakowie. Badania i interpretacje*. Rzeszów 2008
- Cabalska Maria: Kościół św. Katarzyny na Kazimierzu w świetle badań archeologicznych. W: Kuś Jan: *Z najnowszych badań nad dziejami Kościoła św. Katarzyny w Krakowie*. Kraków 1985, s. 7–17
- Cwetsch Marek, Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz*. „Informator Archeologiczny. Badania 1990” 1994, s. 102–103
- Grabowski Ambroży: *Skarbniczka naszej archeologii*. Lipsk 1854
- Jamka Rudolf: *Kraków w pradziejach*. Kraków 1963
- Konieczna Wanda: Początki Kazimierza (do r. 1419). W: *Studia nad przedmieściami Krakowa*. Biblioteka Krakowska, nr 94. Kraków 1938, s. 7–90
- Kornaś Jan, Medwecka-Kornaś Anna: *Szata roślinna Krakowa*. „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych. Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie” 1966, s. 580–586
- Krasnowolska Maria: *Z dziejów budowy zespołu augustiańskiego*. „Rocznik Krakowski” 1976, t. 47, s. 23–44
- Krasnowolska Maria, Kmietowicz-Drathowa Irena: *Krakowska Skałka: topografia i zabudowa*. „Studia Claramontana” 1997, t. 17, s. 201–274
- Krasnowolski Bogusław: *Ulice i place krakowskiego Kazimierza*. Kraków 1992
- Krasnowolski Bogusław: *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*. Cz. 1. *Miasta Ziemi Krakowskiej, chronologia procesów osadniczych i typologia układów urbanistycznych*. Kraków 2004
- Krasnowolski Bogusław: Lokacje i rozwój Krakowa, Kazimierza i Okołu. Problematyka rozwiązań urbanistycznych. W: *Kraków – nowe studia nad rozwojem miasta*. Red. Jerzy Wyrozumski. Kraków 2007, s. 355–422
- Krasnowolski Bogusław: Bożnice i cmentarze kazimierskiego Miasta Żydowskiego. W: *Cracovia Iudaeorum 3D*. Kraków 2013, s. 99–130
- Krasnowolski Bogusław, Łukacz Marek: Zabudowa mieszkalna kazimierskiego Miasta Żydowskiego do połowy XVII wieku. W: *Cracovia Iudaeorum 3D*. Kraków 2013, s. 143–178
- Kutrzeba Stanisław: *Ludność i majątek Kazimierza w końcu XIV stulecia*. „Rocznik Krakowski” 1900, t. 3, s. 153–185
- Laberschek Jacek: Rozwój przestrzenny krakowskiego zespołu osadniczego extra muros XIII–XVIII wieku. W: *Kraków – nowe studia nad rozwojem miasta*. Red. Jerzy Wyrozumski. Kraków 2007, s. 297–354
- Laberschek Jacek: Warunki topograficzne, sieć wodna, sieć drożna. W: *Atlas historyczny miast polskich*. T. 5. *Małopolska*. Z. 1. *Kraków*. Red. Zdzisław Noga. Kraków 2007, s. 8–9
- Lenkiewicz Teresa: *Działalność Muzeum Archeologicznego w Krakowie w 1964 r.* „Materiały Archeologiczne” 1966, t. 7, s. 294–297
- Lenkiewicz Teresa, Radwański Kazimierz: *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych na Skałce w Krakowie w latach 1956/57*. „Biuletyn Krakowski” 1959, t. 1, s. 99–133
- Mitkowski Józef: Dawne warunki geograficzne jako podłoże, na którym rozwinął się zespół osad krakowskich. W: *Kraków – studia nad rozwojem miasta*. Red. Jan Dąbrowski. Kraków 1957, s. 39–64
- Muszyńska-Krasnowolska Maria: *Kościół św. Katarzyny w Krakowie w świetle nowych badań*. „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1936, t. 4, s. 171–192
- Myszka Radosław: *Kraków – Kazimierz, ul. Kupa 18, Bożnica Izaaka*. „Informator Archeologiczny. Badania 1987” 1988, s. 227
- Myszka Radosław: *Późnośredniowieczne dzbanki znalezione w dolach chłonnym na terenie Starego Miasta w Krakowie*. „Materiały Archeologiczne” 2002 t. 33, s. 53–104

- Niemiec Dariusz: *Fragment der städtischen Wehrmauer des Krakauer Kazimierz, freigelegt 2005 der Podgórska-Strasse im Bereich des Spitals der Barmherzigen Brüder*. „Recherches Archéologiques. Nouvelle Serie 1” 2009, pp. 341–345
- Niżnik Józef: *Kraków – Kazimierz*. „Informator Archeologiczny. Badania 1974” 1975, s. 233–234
- Niżnik Józef, Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz, ul. Augustiańska 7, Klasztor OO. Augustianów*. „Informator Archeologiczny. Badania 1976” 1977, s. 268–270
- Oleś Juliusz: *Krakowski węzeł wodny*. „Gaz i Woda” 1935, t. 15, nr 7, s. 250–262
- Poleski Jacek, Niemiec Dariusz, Woźniak Mateusz: *Badania archeologiczne na terenie klasztoru Paulinów na Skalce*. „Alma Mater” 2008, nr 109, s. 104–110
- Poleski Jacek, Niemiec Dariusz, Woźniak Mateusz: *Medieval church and monastery of the Pauline Fathers „Na Skalce” in Kraków – Kazimierz in the light of archeological investigations in 2007–2008*. „Recherches Archéologiques. Nouvelle Serie 2” 2010, pp. 291–318
- Przeniosło Jacek: *Kraków – Mykwa*. „Informator Archeologiczny. Badania 1975” 1976, s. 247
- Radwańska Teresa: *Kraków – ul. Augustiańska*. „Informator Archeologiczny. Badania 1970” 1971, s. 235–236
- Radwański Kazimierz: *Prace ratownicze prowadzone przez Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Krakowie w latach 1955–1958*. „Biuletyn Krakowski” 1959, t. 1, s. 49–66
- Radwański Kazimierz: *Archeologiczne prace ratownicze prowadzone na terenie Krakowa w roku 1959*. „Biuletyn Krakowski” 1960, t. 2, s. 125–126
- Radwański Kazimierz: *Odkrycie renesansowych i barokowych nagrobków żydowskich na cmentarzu R'emuh w Krakowie*. „Biuletyn Krakowski” 1960, t. 2, s. 62–72
- Radwański Kazimierz: *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem prowadzonych w 1965 r.* „Materiały Archeologiczne” 1967, t. 8, s. 254
- Radwański Kazimierz: *Kraków*. „Informator Archeologiczny. Badania 1968” 1969, s. 254
- Radwański Kazimierz: *Stosunki wodne wczesnośredniowiecznego Okołu w Krakowie, ich wpływ na topografię osadnictwa, próby powiązania tych zjawisk ze zmianami klimatycznymi*. „Materiały Archeologiczne” 1972, t. 13, s. 5–38
- Radwański Kazimierz: *Kraków przedlokacyjny – rozwój przestrzenny*. Kraków 1975
- Radwański Kazimierz: *Mury obronne Krakowa i Kazimierza w badaniach archeologicznych*. „Materiały Archeologiczne” 1986, t. 23, s. 5–87
- Radwański Kazimierz: *40 lat istnienia archeologicznej służby konserwatorskiej oraz 40 lat badań archeologicznych w Krakowie*. „Materiały Archeologiczne” 1995, t. 28, s. 5–36
- Reyniak Jacek: *Kraków – Kazimierz, ul. Skaleczna, wykop I (wzdłuż ulicy)*. „Informator Archeologiczny. Badania 1975” 1976, s. 185
- Reyniak Jacek: *Kraków – ul. Skaleczna 15 (ogród), Skalka, wykop IV*. „Informator Archeologiczny. Badania 1975” 1976, s. 287
- „Rocznik Cesarsko-Królewskiego Towarzystwa Naukowego Krakowskiego” 1858, t. 1
- Starzyński Marcin: *Średniowieczny Kazimierz, jego urząd i kancelaria*. Kraków 2015, s. 5–183
- Świszczowski Stefan: *Miasto żydowskie na Kazimierzu w świetle nowych badań*. „Biuletyn Krakowski” 1960, t. 2, s. 47–61
- Świszczowski Stefan: *Założenie i rozwój miasta Kazimierza*. „Biuletyn Krakowski” 1961, t. 3, s. 34–79
- Tyczyńska Maria: *Rzeźba i budowa geologiczna terytorium miasta Krakowa*. „Folia Geographica, Series Geographica-Physica” 1968, Vol. 1. *Środowisko geograficzne terytorium miasta Krakowa*, s. 9–31
- Wałowcy Alina: *Działalność Muzeum Archeologicznego w Krakowie w latach 1973 i 1974*. „Materiały Archeologiczne” 1976, t. 16, s. 146–153
- Wardas Marta, Pawlikowski Maciej, Zaitz Emil: *Systemy średniowiecznej kanalizacji Krakowa jako ochrona przed antropogeniczną modyfikacją środowiska*. W: *Zapis działalności człowieka w środowisku przyrodniczym. Metody badań i studia przypadków*. Red. Agnieszka Latocha, Andrzej Traczyk. Wrocław 2006, s. 136–146
- Wolski Marian: *Nie istniejący kościół pod wezwaniem św. Jakuba Starszego na Kazimierzu*. „Rocznik Krakowski” 1995, t. 61, s. 11–21
- Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz. Teren Elektrowni – ul. Dajwór 27*. „Informator Archeologiczny. Badania 1971” 1972, s. 181–182
- Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz, ul. Dajwór 27. Teren Gazowni*. „Informator Archeologiczny. Badania 1973” 1974, s. 182
- Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz, ul. Dajwór 27. Elektrownia*. „Informator Archeologiczny. Badania 1976” 1977, s. 202–203
- Zaitz Emil: *Kraków – Stare Miasto, Kazimierz, Zwierzyniec*. „Informator Archeologiczny. Badania 1976” 1977, s. 204
- Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz, ul. Skawińska – jezdnia*. „Informator Archeologiczny. Badania 1979” 1980, s. 219–220
- Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz, ul. Piekarska 11*. „Informator Archeologiczny. Badania 1982” 1983, s. 192–193
- Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz, ul. Jakuba 9, ul. M. Fornalskiej 17*. „Informator Archeologiczny. Badania 1987” 1987, s. 227–228
- Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz, ul. Meiselsa – pl. Nowy, ul. Józefa 25–33 (AZP 102-56)*. „Informator Archeologiczny. Badania 1991” 1997, s. 122
- Zaitz Emil: *Sprawozdanie z badań archeologicznych przy Rynku Bydłęcym na Kazimierzu w Krakowie (przebudowa kamienicy przy ul. św. Wawrzyńca 13)*. „Materiały Archeologiczne” 1998, t. 31, s. 103–118
- Zaitz Emil: *Początki badań archeologicznych na terenie Krakowa*. „Materiały Archeologiczne” 2001, t. 32, s. 91–102
- Zaitz Emil: *Kraków – Kazimierz, st. 1 (AZP 102-56/10), ul. Bożego Ciała, kościół Bożego Ciała*. „Informator Archeologiczny. Badania 2003” 2003, s. 112
- Zaitz Emil: *Sprawozdanie z prac archeologicznych przy przebudowie nawierzchni dziedzińca Pałacu „Krzysztofory”*. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2005, z. 23, s. 29–40

Zaitz Emil: Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie Krakowa (Settlement colonization on the area of Krakow in the early middle ages). W: *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w. Katalog wystawy*. Kraków 2006, s. 220–272

Zaitz Emil, Zaitz Michał: Badania archeologiczne na krakowskim Kazimierzu. W: *Cracovia Iudaeorum 3D*. Kraków 2013, s. 57–97

Zaitz Marta: *Działalność Muzeum Archeologicznego w Krakowie w 1979 roku*. „Materiały Archeologiczne” 1981, t. 21, s. 180–186

Zaitz Marta: *Kronika. Działalność Muzeum Archeologicznego w Krakowie w latach 1981–1985*. „Materiały Archeologiczne” 1990, t. 25, s. 236–241

Zin Wiktor, Grabski Władysław: *Skalka w świetle ostatnich badań archeologicznych*. „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych. Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie” 1967, t. 11, s. 846–848

Żaki Andrzej: *Badania archeologiczne na terenie Krakowa w roku 1956 (seria IV)*. „Sprawozdania Archeologiczne” 1959, t. 5, s. 229–236

Słowa kluczowe

badania, badacze, odkrycia, nawarstwienia, bruki, mury, budowle gotyckie, rotunda, stawy, powierzchnia

Kraków's Kazimierz district in archaeological studies

The first archaeological research in the medieval incorporated town of Kazimierz was carried out in 1934 at the Church of St Catherine. At the time, the foundations of the western nave, which was not completed in the 14th century, were discovered. Later, starting in 1946, conservation and research work was carried out in the Skalka area, and its purpose was to verify information concerning the presence of relics of the Romanesque rotunda of St Michael the Archangel. In 1956–1957, this work transformed into systematic archaeological research, during which traces of prehistoric settlements were discovered, but no settlement from the early Middle Ages was found. Despite expectations, the alleged Romanesque building mentioned by Jan Długosz and associated with the death of Bishop Stanisław of Szczepanów in 1079. In the same period, archaeological research was undertaken in the eastern part of Kazimierz, due to information from written sources indicating the existence of the pre-incorporation settlement of Bawół in this area.

The lack of spectacular discoveries and finds of exceptional cultural significance caused interest in medieval settlements in Kazimierz to weaken significantly. Archaeologists focused mainly on studying the Kraków gord complex and the incorporation city and its suburbs. From

the 1960s, the works carried out in Kazimierz were nearly exclusively small salvage studies and sometimes survey work, while permanent research control was extended to all kinds of installation and construction excavations carried out on the streets and squares, as well as on some properties covered by construction and repair works. This state continues practically to this day. At present, archaeological studies accompany construction investments and earthworks carried out in Kazimierz. They are more of less permanent research control or salvage studies in character. Thanks to these works, nearly all buildings of sacral character were examined, relics of medieval and Renaissance townhouses were discovered, various traces of utility levels and cultural layers functioning in the city were documented, and the shape of the original, early medieval surface was reconstructed in the area of the Kazimierz island located between the branches of the Vistula River, which were called Zakazimierka and Old Vistula. To a very small extent, relics of the town hall and remnants of commercial buildings (stands, cloth halls, etc.) have been recognised so far – their existence had been reported in historical sources, as well as those mentioned in the sources of workshops and artisan studios.